

Hikmet Yurdu, Yıl: 6, C: 6, Sayı: 12, Temmuz – Aralık 2013/2, ss. 13 - 86

Kur'an'da Sosyal Değişim

Doç. Dr. Abdurrahman Kasapoğlu

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Ana Bilim Dalı

abdurrahman.kasapoglu@inonu.edu.tr

Özet

Kur'an'da geçen ve sosyal değişmeyi konu alan âyetleri incelediğimizde, sosyal değişimin pek çok boyutunu fark edebiliriz. Örneğin, sosyal değişimin görünümünden zaman unsuru âyetlerde açıkça vurgulanır. Sosyal değişimin meydana geldiği çeşitli sahalara ilişkin açıklamalara yer verilir. Sosyal değişmeyi etkileyen faktörlerden, kültürel değerler, zihniyet, bilgi gibi etkenler birçok âyette dikkatleri çeker. Kur'an'ın üzerinde durduğu hususlardan birisi, sosyal değişimin yön ve şekilleridir. Nitekim yabancılaşma ve sosyal çözülme gibi problemlere bazı âyetlerde işaret edilir. Âyetlerde, dinin sosyal değişmeye olan etkisine, yine dinin sosyal değişmelerden etkilenmesine dair doğrudan ve dolaylı izahlar vardır.

Anahtar Kelimeler: Toplum, değişim, kültür, Kur'an.

Abstract

Social Change In Koran

When we research verses of the Koran which including social change, we can notice a lot dimension of social change. For instance verses of the Koran emphasize the time dimension of social change clearly. We can see factors which influence of social changes such as culture norms, mind, information in verses of the Koran. Some verses of the Koran discuss problems such as alienation and disorganization. Both the influence of religion to social change and the influence of social change to religion have been mentioned in verses of the Koran directly or indirectly.

Key Words: Society, change, culture, Koran

Giriş

Toplumsal hayat dinamiktir ve sürekli bir değişme halindedir. Değişme, tüm insan toplumlarında, sosyal sistemlerde her zaman var olan, sürekli olarak işleyen karşı konulmaz bir durumdur. Zaman içerisinde toplumlar ister istemez değişime uğrarlar, bunu durdurmak mümkün değildir. Toplumlar, tarih öncesi devirlerden günümüze kadar, hayatın her alanında sürekli bir gelişme ve değişme halindedir. En basit yapıda olanından en gelişmişine kadar, bütün toplumlar devamlı bir sosyal değişim içerisinde-

dirler. Toplumların maruz kaldığı bu değişim sürecini durduracak bir güç neredeyse yoktur.¹

Değişim tüm kültürlerin özgün özelliklerinden birisidir. Hiçbir toplum, durgun ve hareketsiz / statik değildir. Her toplumun devamlı bir biçimde dinamizm ve değişim gösterdiği kabul edilir. Değişmenin derecesi, hızı toplumdan topluma ve zamana göre farklılık arzetsede de, tamamen durgun bir topluluk hiçbir yerde göze çarpmaz. Toplumun basit ya da gelişmiş olmasına bağlı olarak değişiminin oranı farklılık gösterir. Basit toplumlarda değişim karınca adımlarıyla gerçekleşir. Basit ya da gelişmiş toplumların her birisinde sosyal değişimin oranı, miktarı, oldukça yaygın bir çeşitlilik arzeder.²

Değişme, toplumların hayatında her zaman gözlemlenen bir olgudur. Değişen koşullara, ihtiyaçlara, amaçlara bağlı olarak, onlara ayak uydurabilmek için, ister istemez hayatın akışı içerisinde yapılan işler, takınılan tavırlar da değişir. Toplum, doğal bir eğilimle, çoğu zaman farkına bile varmadan değişime uğrar.³

“Değişim”, sosyolojik paradigması ne olursa olsun, önemli bütün kültür ve düşüncelerde ortaklaşa benimsenir. İlerlemeci Batı kültüründen, Kur'an'ın toplum açıklamasına kadar, daha birçok kültür ve düzlemde insan toplumlarının sürekli bir değişme içinde oldukları kabul edilir. İslâm dininin dünya görüşünü içinde barındıran Kur'an, sadece ibadet ve ahlâk ilkelerinin bilgisini ihtiva etmemektedir. İnsanların bireysel ve toplumsal olarak hayatlarında ihtiyaç duydukları her türlü esası içermektedir. Bu nedenle sosyal değişme olgusunu olumlu ve olumsuz yönleriyle Kur'an'da bulmamız mümkündür.⁴

Kur'an'da birçok âyette sosyolojik yasalara işaret edilmiştir. Tarih boyunca toplumların başlarına gelenler, Allah'ın onlar için koymuş olduğu yasalardan dolaydır. Bu konuları içeren âyetler, Müslümanların sosyoloji alanında kapsamlı araştırmalar yapma-

¹ Ekber S. Ahmed, **İslâm ve Antropoloji**, Çev. Bedri Gencer, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 86; Sulhi Dönmezer, **Toplumbilim**, Beta Basım Yayım, İstanbul, 1994, s. 399; Hüseyin Öztürk, **Modern Eğitim Sosyolojisi**, Büyük Dağıtım-Yayınevi, İstanbul, 1974, s. 200; Mustafa Ergün, **Eğitim ve Toplum**, Ocak Yayınları, Ankara, 1992, s. 236; Seyyid Ahmed Arvasi, **İnsanın Yalnızlığı**, Burak Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 22.

² Samuel Koenig, **Sosyoloji**, Çev. S. Sucu, O. Aykaç, Ütopya Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 287; Âmiran Kurtkan-Bilgiseven, **Genel Sosyoloji**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 265; M. Naci Kula, **Kimlik ve Din**, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2001, s. 64.

³ Yılmaz Özakpınar, **Kültür Değişmeleri ve Batılılaşma Meselesi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2003, s. 11.

⁴ Sami Şener, **“Sosyal Değişmenin Dinî Hayata Etkisi”**, Sosyal Değişme ve Dini Hayat, Tartışmalı İlimi Toplantılar Dizisi, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 120; Ali Bulaç, **İslâm Dünyasında Toplumsal Değişme**, Nehir Yayınları, İstanbul, 1987, s. 7.

ları, medeniyetlerin yükseliş ve çöküş nedenleri üzerinde durmaları gerektiğine işaret etmektedir.⁵

Sosyal / kültürel değişimin “ne biçimde, nasıl olageldiği” sorusu bazı kuramcılar tarafından, “değişimin nasıl olması gerektiği” sorusuyla birlikte ele alınmaya ve cevaplanmaya çalışılmıştır. Geleneksel ve bugün de geçerli olan anlayışa göre, bilimin özgül görevi herhangi bir sosyal olayın tanımlanıp incelenmesi, betimlenip açıklanmasıdır. Eğer söz konusu olay, “nasıl olsaydı, insanlar ve insanlık için daha iyi olurdu” açısından değerlendirilirse, bu ahlâk felsefesinin konusu olur.⁶ Kur’an’da sosyal / kültürel değişmeye işaret eden âyetler, genel sosyolojiden farklı olarak “değişimin nasıl olması ve nasıl olmaması” konusunu esas almışlardır. İnsanların dünya ve âhiret mutluluğunu sağlayan değişimler teşvik edilirken, bunun aksi yöndeki değişimlerden sakındırılmıştır.

Yüce Allah Kur’an’da iki kez, “fe halefe min ba’dihim halfun”⁷ buyurarak toplumsal değişimin açıkça tasvirini yapmıştır. Kur’an’a sosyal değişim açısından yaklaşanların dikkatini çeken ifadeler arasında “irtidâd”,⁸ “inkılâb”,⁹ “istihlâf”,¹⁰ “tedâvul”,¹¹ “tağyîr”,¹² vardır. Kur’an’da “tebdîl” ve yine aynı kökten gelen “istibdâl” kelimelerinin öne çıktığı âyetlerde toplumsal değişime değinilmiştir.¹³ İnsanların “zulumât”tan “nûr”a ya da “nûr”dan “zulumât”a çıkarılmasının tasvir edildiği “ihrâc” ifadesiyle olumlu veya olumsuz yöndeki inanç ve düşünce değişimlerine vurgu yapılmıştır.¹⁴ “İzhâb” kelimesiyle, bir toplumun ardından yeni bir toplumun getirilmesi anlatılmıştır.¹⁵ Bir âyette, “eyyâmullâh” ifadesiyle sosyal değişimdeki zaman faktörü öne çıkartılmıştır.¹⁶ “Ehlekne’l-kurûne min kablikum sümme cealnâkum halâife fi’l-arz”, buyrulurken, yeryüzünde hüküm süren bir topluluktan önce helâk edilen toplumlardan bahsedilmiştir.¹⁷ Sonra

⁵ M. Sait Şimşek, **Hayat Kaynağı Kur’an Tefsiri**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2010, II/529.

⁶ Bozkurt Güvenç, **Sosyal Kültürel Değişme**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 2000, s. 144.

⁷ A’raf, 7/168-169; Meryem, 19/58-59.

⁸ Mâide, 5/54.

⁹ Şuara, 26/227; Âl-i İmrân, 3/149.

¹⁰ Nûr, 24/55.

¹¹ Âl-i İmrân, 3/140.

¹² Ra’d, 13/11; Enfâl, 8/58; Bu konuda yapılmış bir araştırma için bkz. Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur’an’da “Tağyîr” Olgusu, -Bireysel ve Toplumsal Değişme-”, EKEV Akademi Dergisi, sayı: 27, 2006, s. 51-64.

¹³ Muhammed, 47/38; Tevbe, 9/38-39; Bakara, 2/108-109.

¹⁴ Bakara, 2/257; Mâide, 5/15-16; İbrâhim, 14/1-2.

¹⁵ İbrâhim, 14/19.

¹⁶ İbrahim, 14/5.

¹⁷ Yûnus, 10/13-14.

gelen bazı toplulukların, önekilere vâris kılındığı / vâris oldukları belirtilmiştir.¹⁸ “Enşe'nâ minba'dihim karnen / kurûnen âharîn”, “enşe'nâ ba'dehâ kavmen âharîn” ifadeleriyle, helâk edilen kavimlerin ardından gelen başka topluluklar zikredilmiştir.¹⁹ *Rucû'* ifadesiyle, toplumlardan beklenen ilâhî değerler yönündeki dönüş anlatılmıştır.²⁰ Toplumda meydana gelen yabancılaşma ve çözümlere işaret eden tasvirlerle yer verilmiştir.²¹

Kur'an'da doğrudan sosyal değişme olgusunu ve sosyal değişmeyle ilgili meseleleri ele alan âyetleri, sosyoloji ilminin verilerini de dikkate alarak inceleyeceğiz. Bu bağlamda, araştırmanın başında, sosyoloji başta olmak üzere sosyolojiye yakın ilmî disiplinlerin sosyal değişmeye dair verilerini aktaracağız. Araştırmanın alt başlıklarını, Kur'an'ın kullandığı kavram ve tasvirlerden hareketle oluşturacağız. Her bir kavramın, Arapça'da ve Kur'an'da geçtikleri yerlerdeki kullanımlarını verdikten sonra, sosyal değişme anlamına işaret eden kullanımlarının geçtiği âyetleri müfessirlerin yorumları ışığında ele alacağız. Araştırmamızın sınırlılıklarını, sosyal değişmeye işaret ettiğini tespit edebildiğimiz âyetler oluşturacaktır.

I. İlmî Disiplinlerde Sosyal-Kültürel Değişme

Genel sosyoloji ve din sosyolojisi, sosyal değişmeyi çok yönlü olarak incelemiş ve bu alanda azımsanamayacak veriler ortaya koymuştur. Biz sosyal değişmeyle ilgili bu veriler içerisinde özellikle incelediğimiz âyetleri anlamamızda katkı sağlayacak konuları araştırmamızın başında ele aldık. Bu bölümde kavram olarak sosyal değişmeyi, sosyal değişmenin görünümünü, toplumsal değişmenin meydana geldiği alanları, sosyal değişmeyi etkileyen faktörleri, kültürel değişmeyi, sosyal değişmenin bazı yön ve şekillerini, dinin sosyal değişmeyle ilişkisini inceledik.

A. Kavram Olarak Sosyal Değişme

Sosyal değişme, geçici ve kısa süreli olmayacak şekilde bir toplumun normları, değerleri, kültürel ürün ve sembolleri kapsayan yerleşmiş yapısında, bu yapının çeşitli fonksiyonlarında, bireylerin üstlendiği toplumsal rollerde, statülerde yani toplumsal insanlar arası ilişkiler sisteminde, bireylerin davranış standartlarında, sosyal kurumlarda meydana gelen, tarihin akışını değiştiren, zaman içerisinde gözlemlenebilen ve art

¹⁸ Kasas, 28/4-6; Enbiyâ, 21/105.

¹⁹ Enbiyâ, 21/11; Mü'minûn, 23/23-42.

²⁰ Ahkâf, 46/27.

²¹ İsrâ, 17/16.

arda oluşan her türlü değişimler / farklılaşmalar olarak tarif edilir. Bu değişimler, mevcut durumlardan yeni, bambaşka bir duruma; herhangi bir toplumsal yapıdan başka bir toplumsal yapıya geçiştir.²²

Toplumsal değişme, toplumun herhangi bir dönemindeki düzenine özgü yerleşik özdexsel ve tinsel öğelerinde yeni özelliklerin oluşmasıdır.²³ Toplumsal değişme, toplumun yapısındaki temel ve geniş değişimleri belirtir. Toplumun yapısındaki değişmeden kasıt, toplumun büyüklüğünde, parçaları arasındaki kompozisyonda ya da dengede, örgütlenme biçiminde meydana gelir.²⁴

Sosyal değişme, bilimsel ve nesnel bir kavram olarak, hiçbir yön ifade etmez ve iyilik, kötülük gibi değer hükmü / yargısı taşımaz. Değişmenin, sosyal bilimlerin en temel nötr kavramlarından bir olduğu söylenir. Toplumsal değişimde, hem büyüme, gelişme, ilerleme hem de gerileme, bozulma, çözülme gibi doğrultu ifade eden değer yargıları yoktur. Çünkü "gelişme" ve "ilerleme", sosyal değişimin objektiflik özelliğini taşımazlar. Değişme kavramı, iyiye ya da kötüye doğru bir farklılaşmayı içermez. Değişme, toplumların kendi başlarına normal evrimleri içerisindeki hareketleri ifade ederken, gelişme ve ilerlemede insanların şuurlu ve amaçlı bir müdahalesi vardır. Sürekli yahut geçici, planlı ya da plansız, tek yönlü veya çok yönlü, faydalı yahut zararlı değişme olabilir. Müspet sosyal değişimlerden bahsedilebileceği gibi, menfi değişimlerden de söz edilebilir. Sosyal değişim, ilerleme şeklinde ortaya çıkabileceği gibi, gerileme şeklinde de kendini gösterebilir. Nitekim ilerleme ve gelişme, müspet yönde bir değişimdir. Toplumsal değişme her iki terimi ihtiva ettiği gibi, toplumların her türlü iniş, çıkış ve hareketliliğini de kapsar. Değer yargıları ise toplumsal değişimin şekil ve özelliklerini ifade ederler.²⁵

²² George A. Lundberg ve diğerleri, **Sosyoloji**, Çev. Özer Ozankaya, Ülker Gürkan, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayını, Ankara, 1970, II/290; İsmail Doğan, **Sosyoloji: Kuramlar ve Sorunlar**, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 287; Mehmet Ali Kirman, **Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2004, s. 232; Cahit Aslan, **Sosyoloji**, Baki Kitabevi, Adana, 1997, s. 166; İnan Özer, "**Toplumsal Değişme / Gelişme**", Sosyolojiye Giriş, Editör: İhsan Sezal, Martı Kitap-Yayınevi, Ankara, 2003, s. 565; Doğan Ergun, **100 Soruda Sosyoloji El Kitabı**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1990, s. 100.

²³ Özer Ozankaya, **Toplumbilim Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1980, s. 108.

²⁴ Emre Kongar, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 55; Enver Özkalp, **Sosyolojiye Giriş**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1995, s. 264.

²⁵ Mustafa E. Erkal ve diğerleri, **Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü**, Der Yayınları, İstanbul, 1997, s. 244; Abdurrahman Dodurgalı, **Eğitim Sosyolojisi**, M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul, 1995, s. 66; Halil İbrahim Bahar, **Sosyoloji**, Hayat Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 127; Bahri Ata, "**Bilim ve Teknolojinin Sosyal Değişime Etkisi**", Bilim Teknoloji ve Sosyal Değişme, Editör: Bahri Ata, Pegem Yayınları, Ankara, 2012, s. 1; Hikmet Yıldırım Celkan, **Eğitim Sosyolojisi**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1989, s. 90;

Gelişme ve ilerleme, değişimin belli bir ölçüte ve belli bir hedefe doğru yönelmiş şeklidir. Bu olgular, “değişme” kavramına oranla daha dar kapsamlıdır. Aynı şekilde kalkınma, büyüme terimleri de değişimin yön ve miktarını belirtirler.²⁶

Geniş anlamda toplumsal değişme, hem toplumsal yapıda hem de kültürde meydana gelen başkalaşmadır. Bu anlamda toplumsal gelişme, toplumsal faaliyetlerin her çeşidini anlatmak için kullanılan kapsamı geniş bir kavramdır. Sosyologlar, toplumsal değişme ile kültürel değişme kavramlarını birbirinden ayırarak da tarif ederler. Her iki kavram arasında teorik bir farklılığın olduğunu belirtirler. Toplumsal gelişme dar anlamda, sadece toplumun yapısında ve toplumsal ilişkiler sisteminde meydana gelen değişimlerdir. Kültürel değişme ise dar anlamda, başta bilgi ve fikirler, din ve ahlâk öğretileri, değerler ve normlar olmak üzere kültür öğelerinde, toplumun kültürel yapısındaki değişimleri yansıtır. Toplumsal ve kültürel değişmeler arasında yakın bir ilişki vardır. Aslında toplumsal ve kültürel değişmeler iç içedir. Toplumsal değişimleri kültürel değişmelerden uzak tutamayız. En geniş ifadesiyle toplumsal değişmeler, “sosyal kültürel değişmeler” olarak ifade edilebilir. Bu iki kavramın bazen birbirinin yerine kullanıldığı da olur.²⁷

B. Sosyal Değişimin Görünümleri

Sosyal-kültürel değişmeyi anlamlı bir şekilde yorumlayabilmek için, “zaman”, “çevre”, “insan” gibi bazı görünümelerini değerlendirmeye ihtiyaç vardır. Bu üç unsurun bir arada bulunması, değişimin olabilmesi için gerekli koşullardır. Sosyal değişme, belli bir zaman dilimine endeksli bir olgudur. Değişme ve gelişimin gerçekleşebilmesi için zamanın geçmesi gereklidir, fakat yeterli değildir. Toplumda geçerli olan bir davranış kalıbının ortadan kalkması ya da yenilenebilmesi için zamana ihtiyaç vardır. Fakat “zaman”ın tek başına değişme koşulu olmadığı bilinmelidir. Zaman boyutundaki sosyal olayları açıklayabilmek için başka sosyal etkenlere de ihtiyaç vardır.²⁸

Ekrem Altay, **Yeni Sosyoloji**, Ticaret ve Turizm Yüksek Öğretmen Okulu Yayınları, Ankara, 1976, s. 160; Kirman, s. 232; Doğan, s. 287.

²⁶ Dodurgalı, s. 66.

²⁷ T. B. Bottomore, **Toplumbilim**, Çev. Ünsal Oskay, Der Yayınları, İstanbul, 1998, s. 239; Gönül İçli, **Sosyolojiye Giriş**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2002, s. 111; Hasan Çelikkaya, **Fonksiyonel Eğitim Sosyolojisi**, Alfa Basım Yayın, İstanbul, 1998, s. 129; Zeki Aslantürk, M. Tayfun Amman, **Sosyoloji**, M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul, 1999, s. 358; Özkalp, s. 264; Altay, s. 160-161.

²⁸ Joseph Fichter, **Sosyoloji Nedir?** Çev. Nilgün Çelebi, Attila Kitabevi, Ankara, 1996, s. 167; Mahmut Tezcan, **Sosyolojiye Giriş**, Feryal Matbaası, Ankara, 1995, s. 174; Güvenç, **Sosyal Kültürel Değişme**, s. 93; İçli, s. 112; Aslantürk, Amman, s. 354.

Değişim, başlayan ve gelişen bir süreci içermesi sebebiyle “zaman” boyutuyla birlikte düşünülür. Nitekim bazı sosyal değişme tanımlarında bu boyuta vurgu yapılır. Buna göre sosyal değişim, kısa zaman aralıklarında gözlemlenebilir ve denetlenebilir dönüşümlerdir. Zaman olgusu devamlı akmakta olduğu için, insan ve onunla ilgili faktörler de devamlı olarak, değişir, başka şekillere bürünür.²⁹

Sosyal değişme toplumun yapısında takip edilebilen bir farklılaşmadır ve bir süreç içerisinde izlenebilir. Zaman kesitleri arasında yapılacak karşılaştırma, değişimin mahiyetini ortaya koyar. Toplumlar zaman açısından değerlendirildiğinde, bir önceki dönemle bir sonraki dönem “değişme dönemi” olarak nitelendirilir. Özellikle sosyo-kültürel değişim geçiren toplumlar için bu süre önemli bir farklılaşma evresidir.³⁰

Toplumsal olaylarda en güçlü etkenlerden birisi zamandır. “Zaman”, en güçlü oluşturucu olduğu gibi, aynı zamanda en güçlü yıkıcıdır. Kitlelerin düşüncelerinin doğmasında zamanın hareket ve etkisi büyüktür. Zaman, kendisi var olmadan meydana gelebilecek güçleri etkisi altında bulundurur. Bütün inançları geliştirir veya yok eder. İnançlar zaman sayesinde güçlerini kazanırlar ve yine onun etkisiyle hükümlerini kaybederler. Zaman insanlar için hüküm verendir; her şeyin değiştiğini görebilmek için onu kendi haline bırakmak yeterlidir.³¹

Toplumsal değişme bazen uzun süreyi gerektirir; biraz sabır ve teenni ister. Bu konuda gösterilecek aceleciliğin yararı olmaz. Toplum yapısını meydana getiren unsurlar aynı hızla değişmezler. Toplumda geçerli olan kurallar, ahlâkî değerler, davranış kalıpları, ideolojik yapı içerisinde yer alan zihniyetler, değişme karşısında direnen kültür elemanları olup, zor değişirler.³²

Bireylerin fiziksel ve sosyal çevreleriyle olan ilişkileri daima değişme halindedir. Toplumsal yapıda bireyler ve gruplar arası ilişkiler sürekli bir değişim içerisinde. Bu karşılıklı etkileşim süreçleri içerisinde bireyler farklı değerler, normlar, kurallar, davranış kalıpları ve kurumlar ile karşılaşır. Söz konusu süreç içerisinde bireyler, değerlere, normlara, davranışlara yeni anlamlar yüklerler. Önceki tutum, davranış ve değerlerini

²⁹ İbrahim Özler, “Sosyolojik Açıdan Değişim ve Zihniyet Algılamaları”, EKEV Akademi Dergisi, sayı: 34, 2008, s. 329; Doğan, s. 288; İçli, s. 112.

³⁰ Mustafa E. Erkal, *Sosyoloji*, Der Yayınları, İstanbul, 1998, s. 222; Abdullah Korkmaz, *Değişme ve Farklılaşma*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2006, s. 31; Özler, s. 328.

³¹ Gustave Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, Çev. Belli değil, Hayat Yayınları, İstanbul, 1997, s. 76-77.

³² Hüseyin Akyüz, *Eğitim Sosyolojisinin Temel Kavram ve Alanları Üzerine Bir Araştırma*, M.E.B., İstanbul, 1991, s. 267; Çelikkaya, s. 128.

sorgulayarak, bazılarını terk ederler ve bunların yerine yenilerini edinirler. Bireylerin tutum ve davranışlarında, değer yargılarında, etkileşim şekillerinde meydana gelen değişim, toplumsal yapının değişmesine yol açar. Toplumsal değişme süreci içerisinde yeni toplumsal kurumlar oluşur.³³

Toplumsal değişme “insan” yönüne de sahiptir. Bireylerin değişmeyi, değişmenin de bireyleri etkilemesi, değişmeyi son derece önemli kılar. “İnsan”, toplumsal nitelikli her olayda hem etkileyen hem de etkilenen unsur olarak değişmenin en önemli öğelerinden birisidir. Toplum içerisinde insanlar bireysel ya da gurupsal bir görünüm arz ederler. Çeşitli guruplara girerler ya da çıkarlar. Böylece gurup üyelerinin hacmi ve biçimi değişirken, toplumun genelinde de değişme meydana gelir.³⁴

C. Toplumsal Değişmenin Meydana Geldiği Alanlar

Sosyal değişme, toplumun fizik çevresinde, teknik ve siyasal örgütlenmesinde, yaşama kalıplarında meydana gelen değişiklikleri ifade eder. Sosyal değişimin verisi, özgül sosyal ve kültürel kurumlardır. Sosyal değişme içerisinde olan bir toplumun kültürü, çeşitli sosyal örgütleri ve kurumları değiştirir.³⁵

Her toplumun temel karakteristiği olarak değişme, maddi kültür unsurlarında görülmekle birlikte, sosyal ilişkilerde, değer hükümlerinde ve toplumu işleten kurumlarda, toplumun bütünleşme ve çatışma dengesinde de görülür. Toplum tarafından benimsenen fikir, inanç, tutum ve davranışlar, sosyal değerler üzerinde meydana gelir. Toplumsal değişme, maddî dönüşümler yanında manevî kültür, inanç sistemleri ve normlar gibi sosyal kontrol araçlarını da değiştirir.³⁶

Sosyal değişme, bir kültürün davranış modellerinde veya tiplerinde meydana gelen başkalaşmadır. Değişmeler, kültürün bütün sahalarına yayılabilmekte, örf ve adetlerde, alışkanlıklarda, tutumlarda, zihniyetlerde, dünya görüşlerinde ortaya çıkabilmektedir.³⁷

³³ Bahar, s. 127.

³⁴ Mahmut Tezcan, **Sosyal ve Kültürel Değişme**, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1984, s. 6; Fichter, s. 168; İcli, s. 112.

³⁵ Koenig, s. 287; Ahmed, s. 86; Öztürk, s. 200; Korkmaz, s. 29.

³⁶ Muhammed Muslihiddin, **İslâm ve Sosyoloji**, Çev. Sami Şener, Akabe Yayınları, İstanbul, tsz., s. 50; Şeniz Anbarlı-Bozatay, **Sosyoloji**, Beta Basım Yayım, Ankara, 2011, s. 65; Ejder Okumuş, **Gösterişçi Dindarlık**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2002, s. 210; Erkal ve diğerleri, s. 244; Celkan, s. 91-92.

³⁷ Hilmi Ziya Ülken, **Sosyoloji Sözlüğü**, M.E.B., İstanbul, 1969, s. 74; Ata, s. 1.

Toplumsal değişme, aile örgütlenmesi, akrabalık ilişkileri ve düzenleri, ekonomik varlıklar ve yapı, üretim ilişkileri, hayatı kazanma yolları, nüfus artış hızı, toplumsal rol ve statüler, dinî kurumlar, inançlar ve davranışlar, kişilik yapıları, insanların benimsediği değerler, tutumlar, kurallar, gelenek-görenekler, sanat anlayışları, dil, iletişim araç ve sistemleri, eğitim kurumu, alt yapı-üst yapı, siyasal yapı, teknolojik araç ve gereçler gibi alanları kapsar. Bütün bu saydıklarımız, toplumsal hayatın çeşitli sahalarında değişebilen belli başlı unsurlardır.³⁸

D. Sosyal Değişmeyi Etkileyen Faktörler

Sosyal değişme, çeşitli değişkenlerin etkisine bağlı bir olaydır. Değişmenin olabilmesi için bir tek faktör yeterli değildir. Hiçbir zaman herhangi bir toplumsal etken yalnız başına toplumun yapısının bütünlüğünü dönüştüremez. Genel olarak her çağ ve toplumda sosyal değişme fiziksel çevre, coğrafi ve demografik etkenler, biyolojik şartlar, teknolojik düzen, buluşlar, keşifler, politik örgütlenme ve kültürel nizam faktörlerinin etkisi altında gerçekleşir. Kültürel etkenler arasında; din, iletişim sistemleri ve toplumdaki liderlerden söz edilir. Kültürel nizam faktörü, sosyal değişmenin toplum içinde öğrenilmiş inanç ve davranış normlarının bütünüdür. Böylece manevî kültür, bireyin önce içinde yaşadığı toplumun tasvip ettiği kişilik tipine uymasında ve kültürün değerleri ile manevi şahsiyetini geliştirmesinde rol oynar.³⁹

Toplumsal değişmenin dinamikleri, insanlığın tüm birikimidir. Bu birikim, maddî kültür alanında teknoloji, manevî kültür alanında ise ideolojidir.⁴⁰

Kültürel değerler, sosyal değişmeyi etkileyen faktörlerdendir. Kültürel değerler, insanların tutum ve davranışlarını desteklediği müddetçe, davranışları, insanlar arası ilişkileri, sosyal kurumları ayakta tutar ve işlevsel kılar. Kültürel değerler yok olduğu zaman, sosyal ve kültürel kurumlar işlevlerini yerine getirmez, varlıklarını sürdürmezler.⁴¹

Değerleri ve bunların şekillendirdiği kültürü bir toplumun ana unsuru olarak ele alırsak, sosyal değişmenin başlıca sebeplerinden biri olarak göstermemiz mümkün olur. İnsanların düşünce kalıplarını ifade eden kültür, onun en önemli unsurlarından birisi olan din, toplumsal değişmeyi etkileyen faktörlerden birisidir. Din, ahlâk, gelenek, hu-

³⁸ Kongar, s. 55; Ergün, s. 236; Dodurgalı, s. 66; Tezcan, *Sosyal ve Kültürel Değişme*, s. 3.

³⁹ Kurtkan-Bilgiseven, *Genel Sosyoloji*, s. 280; Ata, s. 5; Aslan, s. 169; Anbarlı-Bozatay, s. 67.

⁴⁰ Dodurgalı, s. 66.

⁴¹ Doğu Ergil, *Toplum ve İnsan*, Hayat Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 266.

kuk ve manevî değerler, bireyler ve toplum üzerinde etkili oldukları ölçüde değişim faktörü olurlar. Nitekim bazı kuramcılar, toplumsal değişimde, değer, fikir, tutum ve davranışlar üzerinde durular. A. Comte, M. Weber, E. Durkheim, P. A. Sorokin gibi sosyologlar, sosyal değişimde değerlerin ve fikirlerin önemli bir role sahip olduğunu ileri sürerler. Toplumdaki genel değer yahut fikirlerin toplumsal değişim üzerinde etkili olduğunu savunurlar.⁴²

Dış faktörlerin etkisiyle toplumda geçerli olan değerlerde sapmalar olabilmekte, söz konusu sapmaların yaygınlaşması, değerlerde zayıflamaya yol açmakta ve daha sonraki sapmaları da kolaylaştırmaktadır. Toplumun değerlerin zayıflaması ve sapmalar, birbirini karşılıklı etkileyerek toplumun yapısında değişiklik meydana getirir. Değerlerde meydana gelen değişimler, toplumsal değişmeye yol açarlar.⁴³

İdeoloji, toplumsal değişimin etmenlerinden birisi kabul edilir. Toplumsal değişimde düşüncelerin, inanç sistemlerinin, bir başka deyişle ideolojilerin rolü, değişimin nedenleri arasında üzerinde en çok durulan konulardan birisidir. İdeoloji, bir bireyin dünya ve toplum hakkında kendisiyle uyumlu ve tutarlı inançlar, bilgiler bütünüdür. İnsanın dünyaya, topluma, tarihe, eşyaya ve Tanrı'ya bakış açısını belirleyen bir faktördür. İdeoloji, aydın bilincine katkıda bulunduğu için toplumsal değişimin bir faktördür. Bu özelliğiyle ele alındığında, toplumsal değişmeyi ilgilendirir.⁴⁴

Toplumsal değişim süreci içerisinde ideoloji, kimi durumlarda toplumsal değişimin başlatıcısı, kimi durumlarda ise sonucu olarak ortaya çıkar. Bununla birlikte, bütün durumlarda toplumsal değişim ile ideoloji arasında oldukça yoğun bir etkileşim söz konusudur.⁴⁵ Tarih, önemli düşünce akımlarının ve doktrinlerin toplumsal değişimlerinin yönünü tayin eden örneklerle doludur. Özellikle bu düşünceler, ideoloji durumuna dönüşerek toplumsal yapı üzerinde etkili olmuşlardır.⁴⁶

⁴² Veysel Bozkurt, **Değişen Dünyada Sosyoloji**, Ekin Basım Yayım, Ankara, 2008, s. 335; Sami Şener, **Sosyoloji**, İnkılâb Yayınları, İstanbul, 1998, s. 108, 110; Aydın Yaka, **Sosyal Değişim**, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2011, s. 92; Özkalp, s. 277.

⁴³ Tezcan, **Sosyolojiye Giriş**, s. 186.

⁴⁴ Önal Sayın, **Sosyolojiye Giriş**, Üniversite Kitapları, İzmir, 1994, s. 146; Doğan, s. 297; Aslan, s. 171; Özer, s. 567.

⁴⁵ Kongar, s. 24.

⁴⁶ Tezcan, **Sosyolojiye Giriş**, s. 182.

Bilindiği gibi A. Comte, değişimin dinamiğini zihniyetin değişmesine bağlamıştır. M. Weber ise, zihniyetin değişmesini sosyo-ekonomik değişmeyle ilişkilendirmiştir. Bu tez daha sonra, T. Parsons ve R. K. Merton tarafından desteklenmiştir.⁴⁷

Bilgi birikmesi, toplumsal değişme için önemli koşullardan birisidir. Sosyal değişmeyi gerekli kılan koşullardan birisi, her alanda bilgi birikmesi, bilginin pratik yaşama uygulanma kolaylığı ve teknik alandaki başarının yaygınlaşmasıdır. Bilgi, toplumsal değişmeyi başlatan ve hızlandıran bir unsurdur. Hem toplumsal hem de kültürel değişimin odak noktasıdır.⁴⁸

Toplumda yeniliklerin yapılabilmesinde mevcut bilgi potansiyelinin önemli bir yeri vardır. Eldeki bilgi kaynağının zengin ve çeşitli olması oranında bilgi elde etmek kolaylaşır. Bilginin günlük hayatta kullanılma alanının genişliği nispetinde değişim o derece hızlı olur.⁴⁹

E. Kültürel Değişme

Hiçbir toplumun kültürü, olmuş bitmiş, donmuş, durağan değildir, her canlı varlık alanı gibi tarihsel süreç içerisinde değişime maruz kalır. Bugünkü kadar hızlı olmasa da tüm kültürler zaman içerisinde değişmişlerdir. Kültürler zamanla yeni ihtiyaçlar karşısında değişir, gelişir ya da bazı etkilerle bozulmaya uğrarlar. Toplumun yapısında meydana gelen farklılaşmalar, kültürün değişmesine neden olur. Örneğin, çevre krizleriyle, yabancı istilasıyla, davranış ve değerlerin farklılaşmasıyla değişme meydana gelir.⁵⁰

Geleneksel kültür öğelerinin ve kalıplarının değişmesi, yerlerine yenilerini gelmesi durumuna kültür değişmesi adı verilir. Kültür değişmesi, herhangi bir toplumun sahip olduğu kültür tipinin başka bir tipe dönüşme sürecidir.⁵¹

Kültür değişmesi, bir toplumun mevcut düzenini yani maddî ve manevî medeniyetini bir tipten başka bir tipe dönüştüren olgudur. Kültür değişmesi, bir toplumun siyasî yapısında, idari kurumlarında, toprağa yerleşme ve iskân usullerinde, dinî inanç ve kanaatlerinde, bilgi eğitim sisteminde, yasalarında, geliştirdiği ve kullandığı alet ve

⁴⁷Arslantürk, Amman, s. 373.

⁴⁸Fichter, s. 174; Tezcan, **Sosyolojiye Giriş**, s. 178; Doğan, s. 296-297.

⁴⁹Metin İşçi, **Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme**, Der Yayınları, İstanbul, 2000, s. 59.

⁵⁰William A. Haviland, **Kültürel Antropoloji**, Çev. Hüsamettin İnaç, Seda Çiftçi, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2002, s. 84; Bozkurt Güvenç, **İnsan ve Kültür**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 289; Bahar, s. 104; Altay, s. 165.

⁵¹Mahmut Tezcan, **Kültürel Antropoloji**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s. 205; Altay, s. 165.

makinelerde, ekonominin dayandığı üretim ve tüketim maddelerinde az ya da çok ortaya çıkan farklılaşmaları ihtiva eder. İnsan medeniyetinin daimi bir faktörü olan kültür değişmesi, her yerde ve her zaman gerçekleşmektedir.⁵²

Kültür değişmesi, toplumsal kültürün içeriğindeki değişmeyi belirler. Otomobilin icadı ve yayılması, dile yeni kelimelerin dahil olması, ahlâk ve mülkiyet konusundaki telâkkilerin değişmesi, yeni sanat, müzik tarzlarının ortaya çıkması, kadın erkek eşitliğine doğru bir yönelimin olması, kültür değişmesine örnek gösterilebilir.⁵³

Bir toplumun sosyo-kültürel özellikleri, o toplumda meydana gelen sosyal ve kültürel değişmelerle iç içedir. Kültürel değişmenin kaynağında kültürel temas vardır. Değerleri normları ve teknolojileri farklı guruplar arasındaki temas, kültürel değişmeye yol açabilir.⁵⁴

Kültür değişmesinde, eğer yeni unsur kültürün bütünlüğünü bozmasa, değişme kısmî olur. Bütün halindeki değişmelerde ise, kültür geleneğindeki unsurlar toptan sarsılır ve nihayet birlik kaybolur. Böyle durumlarda yabancı kültür, hâkim kültür haline gelir. Yerli kültür onun tesiri altına girer ya da onun tarafından yutulur. Eskiden kalan bazı izler ise kalıntı halinde yaşamaya devam eder.⁵⁵

F. Sosyal Değişmenin Bazı Yön ve Şekilleri

İlerleme, kalkınma, çöküş, yozlaşma gibi kavramlar, belli niteliklerin baskın oluşuna göre ortaya çıkan değişme şekilleridir.⁵⁶ Toplumsal değişmelerin yönü ve niteliği bakımından görüş ileri sürenlerin belirttiklerine göre, toplumsal değişme her zaman ilerleme yönünde gerçekleşmez. Gerileme biçiminde de ortaya çıkabilir. Değişme kavramı, hem toplumsal gelişme ve ilerlemeleri hem de toplumsal çözülme ve gerilemeleri içine alır. Nitekim Spengler gibi, toplumların çöküntü ve bunalımlarından bahsedenler de vardır.⁵⁷

Kültürde ortaya çıkan bozulma ve aşınma, toplumun sanat dahil, düşünce sisteminde, örf ve adetlerinde, ahlâk anlayışında kendini gösterebilir. Burada sözünü ettiğimiz bozulma ve yabancılaşma, geniş anlamda sosyal değişmeden farklıdır. Nitekim sos-

⁵² Mümtaz Turhan, **Kültür Değişmeleri**, M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul, 1994, s. 46.

⁵³ Dönmezer, s. 401-402.

⁵⁴ Bozkurt, s. 107; Kula, s. 64.

⁵⁵ Ülken, s. 74.

⁵⁶ Akyüz, s. 269.

⁵⁷ Orhan Çiftçi, **Toplumbilim**, Sonhaber Matbaacılık, Trabzon, 2001, s. 118; Metin Öztürk, Mustafa Kemal Coşkun, **Sosyoloji**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s. 202.

yal değişme bir hayatiyet belirtisi de olabilmektedir. Ancak değişme, bozulmaya, yabancılaşmaya, çözülmeye sebep oluyorsa, negatif bir durum söz konusu demektir. Toplumların tarihlerinin çeşitli alanlardaki bozulmalarla dolu olduğu bilinmektedir.⁵⁸ Aşağıda toplumsal değişimin yön ve şekillerini ifade eden yabancılaşma ve sosyal çözüme olgularını ele alacağız.

1. Yabancılaşma

Dengesiz sosyal değişimler bireylerde ve toplumlarda bazı önemli sorunların ortaya çıkmasına yol açar. Bu sorunlardan birisi yabancılaşmadır.

William Ogburn, anomi ve yabancılaşmanın boy attığı kültür boşluğunu teknoloji ile açıklar. Maddeyi en elverişli kullanım yolları olan teknoloji, “denge” düşüncesi karşısında çoğu kez ilgisizdir. Buna göre, her türlü maddi gelişme kültür içerisinde bir boşluk meydana getirir. Böylece maddî teknoloji ile manevî yapı arasında mesafe / açıklık ve uyumsuzluk ortaya çıkar.⁵⁹

Melvin Seeman’a göre, yabancılaşmanın psikolojik halini oluşturan boyutlar, güçsüzlük, anlamsızlık, tecrit olma / yalıtılma, normsuzluk ve kendinden soğumadır.⁶⁰

Toplumdaki normların belirlediği başarı hedeflerine ulaşabilmek için toplum tarafından onaylanmayan davranışların benimsenmesine “normsuzluk” denir. Normsuzluk, kuralların etkisini yitirmesi, amaçlara ulaşmak için kural dışı eylemlerin zorunluluğuna inanılmasıdır. Bireylerin toplum halinde yaşamalarında etkili olan ve toplumun çoğunluğu tarafından benimsenen ortak değerlerin çözülmesi durumunda normsuzluk ortaya çıkar. Bir toplumda normlarda meydana gelen aşınma, toplumsal sorunların oluşmasında önemli bir faktördür. Bireyin neye, hangi genel doğrulara inanacağını ve bağlanacağını bilememesi, karar verememesi hali ise, “anlamsızlık” olarak ifade edilir. Toplum tarafından yüksek değer verilen inanç ya da amaçlara birey açısından düşük değer verilmesi ya da herhangi bir değer taşımaması, “yalıtılma” olarak nitelenilir. Bu

⁵⁸ Mustafa Erkal, **Sosyal Meselelerimiz ve Sosyal Değişme**, Mayaş Yayınları, Ankara, 1984, s. 22.

⁵⁹ Sadık Kılıç, **Yabancılaşma**, Rahmet Yayıncılık, İstanbul, tsz., s. 135; Celkan, s. 91.

⁶⁰ Gordon Marshall, **Sosyoloji Sözlüğü**, Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 799; Ethem Duygulu, “**Yabancılaşma Olgusuna Yönelik Karşılaştırmalı Bir İnceleme**”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı: 3, 1999, s 14.

durumda kişi, yalnızca yasal araçları reddetmekle kalmayıp, toplumsal gurubun hedeflerine de karşı çıkıyorsa, yalıtılma / yalnızlık daha da artar.⁶¹

Değişen üretim ilişkileri kuşaklar arasında anlayış ve değerlendirme farklılıklarına yol açar. Zevkler değişir, kültür ve sanat anlayışları yenilenir. Eskilerin otaya çıkan değişikliklere alışabilmesi, eski tutumlarından vazgeçmeleri; yeni neslin ise önceki kuşakla paylaşmadıkları değerleri savunmaları zor olur. İşte bu noktada eski kültüre yabancılaşma ortaya çıkar, yeni kültürün ise, beklenen doyumu verebilmesi uzak bir olasılık olarak algılanır.⁶²

Kültürel değerlerle uygulamalar arasındaki farkların giderek açılması, sosyal değişimin ana kaynaklarından biri olarak görülür. Bu tür farklar, bireyler tarafından ahlâkî çöküntü olarak algılanırlar.⁶³

Anomi ve buna ilişkin olarak yabancılaşma kavramı eskiden beri kullanılmaktadır. Kurlsızlık / normsuzluk anlamına gelen anomi ifadesi E. Durkheim tarafından kullanılmıştır. Ona göre anomi, kişinin gördüğü ve tepki gösterdiği toplumsal ve kültürel yapı bozukluğudur. E. Durkheim, anominin temelinde, dinî gevşemeye paralel olarak toplumsal dayanışma bağlarının çözülmesini gösterir. İş bölümünde anomi, bazı toplumsal fonksiyonlar arasındaki düzen eksikliği ve yokluğu anlamına gelir. Anomi burada toplumsal değişim içerisinde bir tür düzensizlik, anarşi evresi demektir. İntihardaki anominin anlamı ise, toplumu oluşturan bireyler tarafından içselleştirilmiş olması gereken ahlâkî kuralların yokluğudur. Bu durumda anomi deyince, kuralı olmayan ya da kuralların yetke ve geçerliliğinin yitirmiş olduğu ahlâksal yapı akla gelir.⁶⁴

Bir toplumda sosyal sorunların bilincinde olmak, onların çözümünün ön koşuludur. Sorunların bilincinde olmakla onları çözmek arasında geçen zaman dilimine “kültürel gecikme” adı verilir. Kültürel gecikmenin uzaması halinde, toplumsal değerlerdeki aşınma da o kadar fazlalaşır. Ortaya çıkan bu duruma, anomi / kurlsızlık denir. Kurlsızlığın hakim olduğu toplumlarda davranışlar, yerleşik ahlâkî değerler tarafından de-

⁶¹ Barlas Tolan, **Toplum Bilimlerine Giriş**, Adım Yayıncılık, Ankara, 1996, s. 302-303; Selim Eren, “**Toplumsal Norm Ahlak ve Din**”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: XI/2, 2007, s. 295; Özcan Yeniçeri, “**Yabancılaşma**”, Türkiye Günlüğü, sayı: 25, 1993, s. 93; Duygulu, s. 14.

⁶² Dodurgalı, s. 73.

⁶³ Ergil, s. 267.

⁶⁴ Çiğdem Kağıtçıbaşı, **Sosyal Değişimin Psikolojik Boyutları**, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1972, s. 18-19; Barlas Tolan, **Çağdaş Toplumun Bunalımı Anomi ve Yabancılaşma**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1980, s. 37-38; Ünver Günay, **Din Sosyolojisi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998, s. 334.

ğil, çıkar ve hırs tarafından yönlendirilir. Ahlâksızlık, toplumda geçerli kural halini alır. Bu durum, “düzenin yabancılaşması” olarak ifade edilir.⁶⁵

Kuralsızlık, toplumsal bir nitelik olup bireysel düzeyde yabancılaşmaya yol açar. Bozulan toplumsal sistemin düzeleceğine yönelik inançlarını kaybeden bireyler, geçerliliğini yitirmiş olan kurallara göre değil, kendi kişisel tercihlerine uygun olarak davranmaya başlarlar.⁶⁶

2. Sosyal Çözülme

Yukarıda sosyal değişimin çift yönlü olabileceğini belirtmiştik. Dolayısıyla değişim, ya sosyal yapının sürekliliğini, sağlamlaşmasını, olgunlaşmasını sağlama gibi pozitif yönde gelişebilir ya da toplumun dağılması, yaşamını yitirmesi yönünde negatif bir farklılaşma gösterebilir. Toplumda olumsuz sonuçlar doğuran bu negatif farklılaşmaya sosyal çözülme –sosyal bozulma, sosyal kirlenme, görev bozukluğu- denilmektedir. Sonuç itibarıyla bu durum da bir tür sosyal değişimdir. Sosyal çözülme durumunda toplum, bir canlı gibi, ayakta durabilir, yürüyebilir, işlevlerini yerine getirebilir, fakat eski sağlıklı durumuna sahip olamaz. Sosyal çözülme sürecinde, toplumu ayakta tutan inanç ve değerler sistemi etkinliğini yitirir, sosyal kurumlar yeni norm ve değerlere uyum sağlayamaz.⁶⁷

Sosyal çözülme, bir değişim halidir, ama sosyal değişimle aynı şey değildir. Sosyal değişim, bir toplumdaki kurumları, işlevlerini yerine getiremeyecek hale sokuyorsa, sosyal sistemde kopukluk oluşturuyorsa, sosyal çözülmeden bahsedilebilir. Buna göre, sosyal çözülme, bir toplumda maddi ve manevi kültür unsurlarının anlamlı ve fonksiyonel olarak sistemi işletecek tarzda birbirlerini tamamlamamaları durumudur. Bir toplumsal örgütün çeşitli faktörlerin etkisiyle bölümleri arasındaki uyumun bozulmasıdır.⁶⁸

Toplumsal çözülme, bir toplumun ya da toplumsal küme üyelerinin var olan türdeş toplumsal davranış alışkanlıklarına, kurumlara ya da denetim biçimlerine uymalarını yitirmeleri sonucunda sosyal yaşamın olanaksızlaşması durumudur.⁶⁹

⁶⁵ Ergil, s. 267.

⁶⁶ Ergil, s. 267.

⁶⁷ Orhan Türkoğan, *Değişim Kültür ve Sosyal Çözülme*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 181-182; Yaka, s. 57.

⁶⁸ Erkal, *Sosyoloji*, s. 278; Erkal ve diğerleri, s. 242; Altay, s. 170.

⁶⁹ Orhan Hançerlioğlu, *Toplumbilim Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986, s. 77.

Sosyal sistem, değişik işlevleri yerine getiren çeşitli alt sistem ve unsurlardan, mekanizmalardan meydana getirir. Aile, menfaat birlikleri, cemaatler, kısacası bütün sosyal sistemler bu özelliğe sahiptirler. Büyük bir deprem, su baskını yahut savaş gibi çeşitli olaylar, toplumsal sistemin birbiriyle dengeli olarak işlev gören çeşitli unsurları arasındaki dengeyi bozabilir. Böylece bir kurumsuzluk, yapısızlık, erime hali ortaya çıkar. İşte ortaya çıkan bu duruma sosyal çözülme denir.⁷⁰

Bir toplumda gelişme ve ilerlemeyi sağlayan faktörler zayıfladığı zaman, sosyal problemler ortaya çıkmaya başlar. Söz konusu problemlerin kaynağına inilemediği zaman çözülme meydana gelir. Sosyal problemler, çözümlerin belirtileri olarak kendilerini gösterirler. Meselâ, uyuşturucu bağımlılığı, manevî inançların bir kenara itilmesi, ahlâkî değerlerin ciddiye alınmaması, suçlarda ve yoksulluk oranında artışın olması bu problemlerden bazılarıdır.⁷¹

Maddî açıdan olduğu gibi, manevî değerler açısından da toplumun devamlı olarak kendini yenilemesi, “manevî üretimin” kesintisiz sürmesi gerekir. Manevi üretimin zayıfladığı ve kesildiği toplumlarda sosyal çözümler baş gösterir. Bir toplumda, manevî değerler etrafında bütünleşme zayıfladığı, fonksiyonel bütünleşme sağlanamadığı zaman, çözülme başlar. Sadece ekonomik tatminin hedef olarak alındığı, manevî değerlerin ihmal edildiği durumlarda, çözülme meydana gelir. Çözülme, bireyler ve toplum üzerinde moral çöküntü şeklinde kendini belli eder. E. Durkheim “manevî hastalığı”, toplumun önceden sahip olduğu örgütlenme biçimlerinin alt üst edilmiş olmasıyla yakından ilişkili görür. Bu durum toplumsal çözümlenin önemli nedenlerinden sayılır.⁷²

G. Din ve Sosyal Değişme

Dinin sosyal değişmeyle olan ilişkisi genellikle üç boyutta incelenir. Bu boyutlar, dinin sosyal değişme faktörü olması, sosyal değişmenin din üzerindeki etkileri ve dinin sosyal değişmeyi engelleyici bir faktör olmasıdır.

1. Sosyal Değişme Faktörü Olarak Din

Değerlerin korunması yanında yaratıcı olarak da din, toplumsal değişme olgusunda temel bir işleve sahiptir. Dinin bu yönünün bazı sosyal bilimciler ve düşünürler tarafından üzerinde önemle durulan konulardan biri olduğu görülmüştür. Gustave L.

⁷⁰ Dönmezer, s. 427.

⁷¹ İşçi, s. 123.

⁷² Ali Akdoğan, “Bireysel ve Toplumsal Hayatta Ahlaka Olan İhtiyaç ve İslâm”, EKEV Akademi Dergisi, sayı: 18, 2004, s. 184; İşçi, s. 123; Eren, s. 296.

Bonn, George Sorel, James G. Frazer ve Charles A. Ellwood'ın savunduğu teoriye göre, din sosyal değişiminin tetikleyicisidir; diğer kurumlar dinin bu konudaki önderliğini takip ederler. Ziya Gökalp de sosyal değişimde dinin önemli bir faktör olduğunu savunmaktadırlar.⁷³

Din, yeni değerlerin yaratıcısı olması sebebiyle toplumdaki sosyal değişim olgusunda yer alır, hatta duruma göre temel faktör olarak işlev görür. Bu konuya en geniş ve en ciddi ilgiyi Max Weber göstermiştir. Weber'in araştırmaları, dinî inanç, düşünce ve değerlerin, önemli toplumsal değişim fonksiyonları icra ettiğini ortaya koymuştur. Max Weber, kültürel değerlerin ve inançların, köklü toplumsal değişikliklere yol açacağı savını sosyal bilimler kuramına dahil etmiştir. Ahlâkî değerlerin, fikirlerin ve dinî inançların, sosyal ve ekonomik yapının değişimindeki potansiyel etkisine dikkat çekmiştir. Yerine göre dinin, toplumsal değişimin bir unsuru olarak görülebileceğini düşünmüştür. İçerisinde dinî ve ahlâkî değerlerin yer aldığı "kültürel değerler" in sosyal değişim üzerindeki etkisini vurgulamıştır. Öncelikli olarak, dinin sosyal değişimdeki rolü üzerinde durmuştur. Toplumsal değişimi, kültür alanında meydana gelen inanç ve değer değişimlerinin toplumsal alandaki kurumlara ve bunların işleyişlerine etki ederek sebep oldukları krizler şeklinde izah etmiştir.⁷⁴

Weber'e göre, toplumsal değişimin olabilmesi için, önce değer yargılarının değişmesi gerekmektedir. İnsanların değer yargıları değişmedikçe, bir toplumda değişim gerçekleşmez. Onun iddiasına göre, "Protestan ahlâkı" diye adlandırdığı değer yargıları olmasaydı, Avrupa toplumlarındaki teknolojik ve endüstriyel gelişmeler olmazdı.⁷⁵

Weber'in Protestan ahlâkı, dinî inançların ekonomi kurumunu etkilemesine örnek gösterilir. Weber, dinin ekonomik yapıyı belirlediğini, Avrupa'daki Protestan hareketin, kapitalizmi doğurduğunu kanıtlamaya çalışır. Avrupa'da gelişen akılcı kapitalizmin, temellerini Protestan ahlâkından aldığını ileri sürer. Ekonomik ve toplumsal gelişimin kaynağında Hıristiyanlığın inanç esaslarının yattığını savunur. Ona göre din,

⁷³ Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu, "**Toplumsal Değişim ve Din**", Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi, Editörler: Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, 2008, s. 385; Ahmet Faruk Kılıç, **Ziya Gökalp'in Din Sosyolojisi**, Değişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 79; Koenig, s. 298.

⁷⁴ Winston Davis, "**Din Sosyolojisi**", Din Toplum ve Kültür, Derleyen ve Çev. Ali Coşkun, s. 91; Ian Thompson, **Odaktaki Sosyoloji Din Sosyolojisine Giriş**, Çev. Bekir Zakir Çoban, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 17; Ünver Günay, "**Toplumsal Değişim ve İslâmiyet**", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı:1/1, 2001, s. 10; Ergil, s. 266; Celkan, s. 91; Arslantürk, Amman, s. 373; Günay, **Din Sosyolojisi**, s. 335-336.

⁷⁵ Sevinç Güçlü, "**Din Kurumu**", Kurumlara Sosyolojik Bakış, Editör, Sevinç Güçlü, Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 213.

toplumsal değişimde ve Batı kapitalizminin gelişmesinde oynadığı rolden dolayı önemlidir. Protestanlıkta çalışkanlık, başarılı olmak, tasarruf etmek, akılcı ve sistemli çalışmak gibi ilkeler din tarafından emredilmişlerdir. Bu ilkeler aynı zamanda kapitalist ekonomi düzeninin temelini oluştururlar. Dolayısıyla Protestan ahlâk anlayışının kapitalist ekonomi anlayışının ortaya çıkmasındaki rolü bir gerçektir.⁷⁶

Weber'e göre, kapitalizmin gelişmesinde Protestan ahlâkının önemli rolü olduğu açıktır. Protestanlık, mülk sahibi olmanın verdiği doğal zevke var gücüyle karşı çıkmış, özellikle israfa varan lüks tüketimi sınırlamıştır. Buna karşılık mal kazanmayı, psikolojik olarak geleneksel kalıp yargıların yasaklarından kurtarmıştır. Kazanç elde etmeyle uğraşmanın zincirlerini kırıp kazanmayı meşru hale getirmiş ve bunu doğrudan doğruya tanrının bir isteği olarak görmüştür.⁷⁷

Max Weber, sosyal değişimi etkilemede dinin diğer kurumlara önderlik ettiği görüşünü detaylıca incelemiş ve geliştirmiştir. Weber ve onu izleyenler, dinin ekonomi üzerinde belirleyici bir etkisi olduğunu ispat edebilmek için değişik dinlerden veriler toplamışlardır. Weber, dinsel olmayan güçlerin de sosyal değişimi başlatabileceğini kabul etmekle birlikte, o yine de dinsel düşüncelerin sosyal değişimin etmeni olduğuna inanmıştır.⁷⁸

Sosyal değişimin dinamikleri arasında dinin yerini anlamak güç değildir; zira din bizzat işin içerisindedir. Dinî ve ahlâkî değerler, toplumsal değişim etmeni olarak işlev görürler. Toplumsal hayatın geleneksel kurumları arasında yer alan inançlar ve dinî değerler, değişimin önemli etmenleri arasında yer alırlar.⁷⁹

Dinî inanç ve ibadetler, toplumsal değişimin araç ya da kaynaştırıcıları olabilirler. Bazı zamanlar, bir toplum içindeki zorlanma ve gerilim öylesine artar ki, çatışma ve istikrarsızlığı kontrol altına almak mümkün olmaz. İşte bu tür toplumsal patlamaların ardından dinsel diriliş hareketleri ortaya çıkabilmektedir.⁸⁰

⁷⁶ Erkan Perşembe, "Toplumsal Değişme ve Din İlişkileri Üzerine", Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 5, 1991, s. 180; Tezcan, *Sosyolojiye Giriş*, s. 179; Tezcan, *Sosyal ve Kültürel Değişme*, s. 12; Ergün, s. 238; Doğan, s. 296; Özkalp, s. 277-278, Akdoğan, "Bireysel ve Toplumsal Hayatta Ahlaka Olan İhtiyaç ve İslâm", s. 189.

⁷⁷ Max Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhunu*, Çev. Zeynep Gürata, Ayraç Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 147-148.

⁷⁸ Koenig, s. 298.

⁷⁹ Yümnü Sezen, *Sosyoloji Açısından Din*, M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul, 1988, s. 49; Doğan, s. 294.

⁸⁰ Daniel G. Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji İnsanın Doğadaki Yeri*, Çev. Suavi Aydın ve diğerleri, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 463.

Din değişikliği, toplumun yaşayışını etkileyen temel faktörlerden birisidir. Din, en başta kültür değişmelerine yol açar. Bir toplumun dinî sahasında ortaya çıkan değişiklikler, toplumun norm yapısında, değerler alanında da köklü değişmeler meydana getirir. Din, tarihte birçok toplumsal değişmelere neden olmuştur. Aile, siyaset, ekonomi gibi kurumlar, dinin etkisiyle çeşitli yönlerden değişime uğramıştır. Meselâ Türklerin Müslüman olmalarından sonra sosyal kurumların yapı ve işleyişlerinde değişiklikler meydana gelmiştir. Kitlesele din ve kültür değişmelerine kadar din, sosyal hareketliliğin bizzat içerisinde yer alır. Türklerin kitlelele halinde İslâm'a girmesi, bu dinamik tavrın tarihsel bir kanıtıdır. Yine İslâm dini, Arap kabilelelerini bedevî yani göçebe ve yarı yerleşik olmaktan çıkarıp yerleşik hayata geçirmiş, devlet biçimine dönüştürmüştür.⁸¹ İslâm düşüncesi, ilk ortaya çıktığı devirde kolektif faaliyetini son derece başarılı bir şekilde uygulayabilmiş, pratiğe yansıtabilmiş bir toplum oluşturmuştur. Bu düşünce Bedevî Arapların yaşamsal enerjisini, çok hassas bir düzene göre şekillendirmiş, onlardan uygarlaşan ve uygarlaştıran bir toplum oluşturmuştur.⁸²

Hz. Peygamberin oluşturduğu ilk İslâm toplumu başlangıçta küçük bir dinî cemaat iken büyük bir dünya dinine, göçebe kabile düzeninden kentsel bir yapıya, sözlü kültürden kitâbî / yazılı kültüre doğru ilerleme tarzında bir değişim geçirmiştir.⁸³

Din, sadece birey vicdanına indirgenemeyen sosyal bir olgudur. Bütün dinler, inanç, düşünce ve tasavvurlara dayanmakla birlikte, bununla sınırlı kalmamışlardır. Her din dış dünyaya ilişkin davranış biçimleri geliştirmiştir. Dinî inançlar bir yandan sosyo-ekonomik yapıyı etkilerlerken, öte yandan yaşamakta olan toplum gerçeğinin izlerini

⁸¹ Cahiliye döneminde öncelikle kabile ilişkileri ve çıkarları etrafında bir araya gelen Araplar, Hz. Peygamber döneminde öncelikle inanç ortak paydasında buluşmuşlardır. Hz. Peygamberin getirdiği değerlerin benimsenmesiyle köklü bir toplumsal değişim meydana gelmiştir. Sosyal değişim açısından bakıldığında İslâm'ın ilk dönemlerdeki başarısı baş döndürücüdür. Yirmi üç yıl gibi kısa bir zamanda model olma özelliği taşıyan bir iman ve ahlâk toplumu oluşturulmuştur. (Jean-Paul Charney, **İslâm Kültürü ve Toplumsal Ekonomik Değişim**, Çev. Adnan Bülent Baloğlu, Osman Bilen, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1997, s. 136; Adnan Demircan, **Kabile Topluluklarından Akide Topluluklarına**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2009, s. 26)

⁸²Günter Kehrler, **"Din Sosyolojisi"**, Çev. M. Emin Köktaş, Din Sosyolojisi, Derleyen: Yasin Aktay, M. Emin Köktaş, Vadi Yayınları, Ankara, 1998, s. 101; Malik Bin Nebi, **Kültür Sorunu ve Bir Toplumun Doğuşu**, Çev. Salih Özer, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000, s. 169; Tezcan, **Sosyolojiye Giriş**, s. 179; Tezcan, **Sosyal ve Kültürel Değişme**, s. 11-12; Çelikkaya, s. 127, Aslan, s. 172; Sezen, **Sosyoloji Açısından Din**, s. 53.

⁸³Adem Efe, **"Karizmatik bir Lider Olarak Hz. Peygamber ve Onun Gerçekleştirdiği Bazı Sosyal ve Kültürel Değişmeler"**, IV. Kutlu Doğum Sempozyumu (Tebliğler), 19-20 Nisan 2001, S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Isparta, s. 361.

taşımışlardır. Gerçekten de her din, amaçları ve vaat ettikleriyle hitap ettiği toplumu belli boyutlarda etkilemiştir.⁸⁴

2. Sosyal Değişmenin Din Üzerindeki Etkileri

Din ile sosyal değişmenin karşılıklı ilişkileri bakımından üzerinde durulması gereken konulardan birisi, sosyal değişmenin din üzerindeki etkileri meselesidir. Sosyolojik açıdan toplumsal değişmenin din üzerindeki etkilerinden bahsetmek mümkündür. Zira dinlerin, toplumda meydana gelen değişmelerden etkilenmeleri mümkündür.

İnsan hayatının devamlı bir değişme içerisinde olduğu bir gerçektir. Bu değişim bireylerin ve toplumların hayatının bütün boyutlarını belli oranlarda etkilemektedir. Toplumun maddi alanlarında meydana gelen değişmeler manevî alanlara, manevî alanlarda meydana gelen değişmeler de maddî alanlara tesir etmektedir. Söz konusu süreçte etkilenen alanlardan birisi de dindir. Din toplumsal hayatta meydana gelen değişmelerden bağımsız değildir. Sosyal hayatta yaşanan değişim dönüşüm hareketi, dinî hayatı da etkisi altına alır. Toplum hayatı bir bütün olduğu için, diğer alanlarda meydana gelen değişmeler, dinin inanç, ibadet ve diğer sosyal boyutları üzerinde farklılaşmalara yol açar. Toplumsal yapıda meydana gelen değişmeler, belli bir süreç içerisinde toplumda yaşanmakta olan dinin kurumsal yapı, dünya görüşü, değerler ve pratikler gibi alanlarında köklü değişikliklere neden olur.⁸⁵

Sahip oldukları bütün orijinal tecrübeler ve muhafazakâr değerlere rağmen, bütün dinler toplumdaki köklü değişimlerden nasibini alır. Meselâ toplumlar göçebelikten yerleşik hayata, siteden imparatorluklara, kırsal kültürden sanayi toplumuna doğru gelişirken, dinler de bu değişmelerin etkisi altında kalmışlardır.⁸⁶

Geleneksel toplumlar din ekseninde şekillenebilmektedirler. Günümüzün geleneksel toplumlarında çeşitli değişmeler görülebilmektedir. Bu değişmenin unsurlarından birisi, dinî dünya görüşünün yerini seküler dünya görüşünün almasıdır. Endüstri toplumuna doğru değişme sürecinde, din sosyal hayatı belirleme gücünü kaybedebilmektedir. Sosyal değişmeye bağlı olarak geleneksel din anlayışı gerilemekte, dinin ku-

⁸⁴ Ergün Yıldırım, *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi*, Bilge Yayınları, İstanbul, 1999, s. 45; Anbarlı-Bozatay, s. 67.

⁸⁵ Ali Akdoğan, *Sosyal Değişme ve Din*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2004, s. 96, 99; Akyüz, Çapcıoğlu, s. 377; Perşembe, s. 179.

⁸⁶ Akyüz, Çapcıoğlu, s. 389.

rumsal niteliği zayıflamakta, kişiden kişiye değişen din anlayışları ortaya çıkmakta, dinin ibadet boyutu geri plana itilmektedir.⁸⁷

Çağımızda yaşanan hızlı toplumsal hareketlilikler ve değişimler karşısında dinin daha çok etkilenen konumda olduğu, birçok toplumda kişisel kabul noktasında sadece vicdana yönelik bir değerler manzumesi haline geldiği görülmektedir. Toplumların büyüyen ve karmaşıklaşan yapıları içerisinde dinin toplumsal rolü giderek ağırlığını kaybetmektedir.⁸⁸

Ülkemizde Cumhuriyetten önceki ve Cumhuriyetin ilk yıllarında yaşayan nesiller tarafından dinî değerlere ortanın üstünde bir yer verildiği tahmin edilmektedir. Yapılan bir araştırmaya göre, özellikle yüksek tahsil görmüş kimseler arasında, eskiden dinin işgal ettiği yeri başka değerlerin aldığı görülmüştür. Dini değerlerin diğer değerlerden daha geri planda kaldığı belirlenmiştir. Kaynak gösterilebilecek ilmî araştırma verileri bulunmamakla birlikte, dinî değerlerdeki bu gerilemenin modernleşme adı verilen prosesle paralel yürüdüğü söylenebilir.⁸⁹

Birey ve toplum, bir inanç, kültür ve davranış biçimi ile sosyal gelişmelerde rol oynamaktadır. Dolayısıyla bireylerin ve onların oluşturduğu toplumun inanç ve kültürlerindeki güçlenme yahut zayıflama, sosyal değişimin yönünü tayin eder.

3. Sosyal Değişmeyi Engelleyici Bir Faktör Olarak Din

Temsilcileri arasında E. Durkheim'in de bulunduğu yaklaşımı savunanlara göre din, bazı durumlarda istikrar, gelenek ve statükoyu koruma, devam ettirme aracı olabilmektedir. Dini, sırf bu açıdan ele alanlar, onun toplumsal değişme önünde engel oluşturduğunu ileri sürerler. Dinin sosyal değişmedeki muhafazakâr rolü üzerinde duran sosyologlardan biri olan Durkheim, dinin, toplum yapılarının sabit kalmasında ve yapıyı oluşturan unsurların korunmasında önemli işlevleri olduğunu savunur.⁹⁰

Gerçekte her din, onun kurucusunun ya da tebliğ edenin dinî tecrübelerinin hatırasına bağlılık ve bunları tekrar tekrar her seferinde yeniden yaşamadan ibaret olan ibadetler, mensekler üzerine temellenir. Böylece kendini her türlü değişimden uzak tutma

⁸⁷ Özer Ozankaya, **Toplumbilime Giriş**, S Yayınları, Ankara, 1982, s. 350; Aslantürk, Amman, s. 365-366.

⁸⁸ Perşembe, s. 180.

⁸⁹ Erol Güngör, **Değerler Psikolojisi**, Hollanda Türk Akademisyenler Birliği Vakfı Yayınları, Amsterdam, 1993, s. 85-86.

⁹⁰ Abdurrahman Kurt, **Din Sosyolojisi**, Dora Yayınları, Bursa, 2011, s. 153; Akyüz, Çapcıoğlu, s. 378.

eğilimi gösterir. Bu muhafazakâr özelliğiyle din, her çeşit zihniyet, değer, norm ve sosyal-kültürel değişikliklere karşı bir engel oluşturma karakterini tabiatında taşır.⁹¹

Dinin sosyal değişme üzerindeki rolü ile sosyal değişme karşısındaki rolü birbirinden farklı şeyler değildir. Sosyal hareketlilikte dinin daima istikrar, denge ve güven unsuru oluşturduğu bir gerçektir. Dinin, sosyal değişmede dinin dışında kalan sahalarla çatışmasının haklı sebepleri vardır. Bütünlüğün bozulması, değer hükümlerinin zayıflaması ya da yok olması, istikrar unsurlarının zarara uğraması bunlardan bazılarıdır. Bu bakımdan din, değişmenin dizginlerini elinde tutmak ister.⁹²

II. Kur'an'da Sosyal-Kültürel Değişme

Allah'ın yasası anlamına gelen, "sünnetullâh", toplumlar için geçerli olan ilâhî kanunlardır. Kur'an, yeryüzünde hayatı devam ettiren tarihsel, sosyal, psikolojik yasalara değinmiştir. Bazı kıssalarda toplumların ilerleme ve gerilemeleriyle ilgili yasalardan bahsetmiştir. Bu yasaların bütün toplumlar için geçerli olduğuna, çağa hâkim olabilmek için bu yasaları bilmenin ve uygulamanın gerekliliğine işaret etmiştir. Nitekim sosyal yasaları keşfeden toplumlar, ilerleme ve dünyayı yönetme rolünü üstlenmişlerdir. Çağımızda Müslüman toplumların sosyal yasalar karşısındaki duyarsızlığı ise, beraberinde çöküşü getirmiştir. Müslüman toplumlar yöneten ve yönlendiren konumundan, yönetilen ve yönlendirilen konumuna düşmüşlerdir. Kur'an'da bahsi geçen sünnetullâh yani toplumsal yasalardan birisi medeniyetin el değiştirmesidir.⁹³

Kur'an, toplumların da tıpkı bireyler gibi, değişim kanununa tâbi olduğundan bahseder. Kuşkusuz Kur'an âyetlerinde değişme olgusuyla ilgili ve toplumların değişme süreçlerinden bahseden birçok kavram ve tasvir vardır. Kur'an'da zihniyet değişimini de içeren bazı sosyal ve kültürel değişimleri, toplumların tarihsel değişim süreçlerini ifade eden kavramlar kullanılmış, açıklamalar yapılmıştır.⁹⁴

Kur'an'da sosyal değişmeye işaret ettiği düşünülen âyetler incelenirken, benzer ifade ve anlatımların, tasvirlerin geçtiği âyetler -bu araştırmada- aynı başlık altında ele

⁹¹ Ali Coşkun, *Sosyal Değişme ve Dinî Normlar*, Dem Yayınları, İstanbul, 2005, s. 63; Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 333.

⁹² Sezen, *Sosyoloji Açısından Din*, s. 51, 53.

⁹³ Muhammed Gazalî, *Kur'an'ı Anlamada Yöntem*, Çev. Emrullah İşler, Sor? Yayıncılık, Ankara, 1993, s. 195; Yaşar Düzenli, *Kur'ân Işığında Evrensel Dengeler ve İnsan*, M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul, 2000, s. 158.

⁹⁴ Ejder Okumuş, *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 87; Mehmet Yolcu, *Kur'an'ın Zihniyeti Değiştirmesi*, Eylül Yayınları, İstanbul, 2003, s. 103; Muhsin Demirci, *Nas-Olgu İlişkisi Bağlamında Kur'an'da Sosyal Gerçeklik*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2008, s. 258.

alınmıştır. Söz konusu başlıklar sırasıyla şu şekilde oluşturulmuştur: “Fe halefe min ba’dihim halfun”, “irtidâd”, “tebdîl” / “istibdâl”, “İhrâc” –karanlıktan aydınlığa ya da aydınlıktan karanlığa çıkarma-, “eyyâmullâh”, “izhâb” -bir toplumu ortadan kaldırma yerine yeni bir halk getirme-, “ehlekne’l-kurûne min kablikum / sümme cealnâkum halâife fi’l-arz, “vâris” kılma / “vâris” olma, “enşe’nâ minba’dihim karnen / kurûnen âharîn”, “enşe’nâ ba’dehâ kavmen âharîn”, “insanların bölük bölük Allah’ın dinine girmesi”, “inkilâb”, “istihlâf”, “tedâvul”, *rucû’*, yabancılaşma ve toplumsal çözülmeye işaret eden bazı tasvirler. Araştırmamızın bu bölümünde, bu ifade ve tasvirler aracılığıyla açıklanan sosyal ve kültürel değişim konuları incelenmiştir.

A. “Fe Halefe min ba’dihim Halfun”

Yüce Allah İsrâil Oğullarının tarihinden sunduğu bir kesitte, özellikle değerler alanında meydana gelen sosyo-kültürel değişmeye işaret eder. Değişim öncesi toplumun sosyo-kültürel yapısıyla, değişim sonrası ortaya çıkan toplumun sosyo-kültürel yapısı arasındaki farkı açıkça vurgular. Değişimin yönünün olumludan olumsuz doğru gerçekleştiğini haber verir:

“Biz onları yeryüzünde parça parça topluluklara ayırdık. Onlardan iyi kimseler vardır. İçlerinden öyle olmayanları da vardı. Belki dönüş yaparlar diye de onları güzellikler ve kötülükler ile sınadık. Derken, onların ardından yerlerine Kitab’a (Tevrat’a) varis olan (kötü) bir nesil geldi. Şu geçici dünyanın değersiz malını alır ve “(nasıl olsa) biz başışlanacağız” derlerdi. Kendilerine benzeri bir mal gelse onu da alırlar. Allah hakkında, gerçek dışında bir şey söylemeyeceklerine dair onlardan Kitap’ta söz alınmamış mıydı? Onun içindekileri okumamışlar mıydı? Hâlbuki, Allah’a karşı gelmekten sakınanlar için âhiret yurdu daha hayırlıdır. Hiç düşünmüyor musunuz?”⁹⁵

Yüce Allah, İsrail oğullarını ayrı topluluklar halinde yeryüzünde dağıtmıştır. Onları çeşitli kabilelere bölmüştür. Onlardan bazıları iman ehli, Hz. Mûsâ’dan itibaren peygamberlere inanan, âhireti dünyaya tercih eden, salâh erbabı, Allah’ın ve kulların hakkına riayet eden, dürüst ve erdemli kimselerdi. Bazıları ise böyle değildi, aşırı inkârcılık ve fâsıklıkla, isyanla yozlaşmış, salâh erbabından daha aşağı derecede kimselerdi. İçlerinde sâlih olanlar da vardı, bu düzeyde olmayanlar da. Allah onları belki gözlerini açıp iyiliğe, doğru yola dönerler, inkârı, isyanı terk ederler diye hem bağış ve bolluk hem de darlık ve sıkıntı ile ilâhî yasalar (sünnetullâh) gereği sınadı. Belki Allah’a şükre-

⁹⁵A’râf, 7/168-169.

derler, kötülükten vazgeçerler diye hem iyi hallerle hem de kötü durumlarla imtihan etti.⁹⁶

Önceki Yahudilerin arasında sayıları az da olsa, iyi kimseler vardı. Yeryüzünde topluluklar halinde dağıtılan ve aralarında sâlihlerin de kötülerin de bulunduğu İsrâil oğullarının ardından onların çocukları yani yeni kuşaklar geldi, önceki neslin / kuşağın yerini aldı. Önceki kuşaklardan sonra kötü niteliklere sahip kimseler gelip onların yerine geçti. Bu yeni nesil, hayırlı / iyi insanlardan oluşmuyordu.⁹⁷

Mâtürîdî, İsrâil oğullarının önceki nesillerinden sadece sâlih -Allah'a iman eden, O'nun sınırlarını koruyan, helâl ve harama riayet eden- kimseleri esas alarak, bu sâlih kimselerden sonra Allah'ın sınırlarını ve haramlarını korumayan yeni bir neslin geldiğini ifade eder.⁹⁸

“Lâm” harfinin sâkin harekelenmesiyle, -âyette geçen- “half” kelimesi yerme, kınama anlamını içerir ve kötü kimseleri kasteder. “Lâm”ın fetha harekelenmesiyle “halef” şeklinde okunması, övgü, methetme anlamı ifade eder ve sâlih / iyi kimseleri kasteder. “Halef”, birinin yerini hayırlı bir şekilde tutan; “half” ise kötü bir şekilde tutan kimse demektir. Babasından sonra gelen sâlih evlât “halef”, bozguncu evlât “half” olarak nitelenir. Âyette “half”, “el-karn” / nesil anlamında kullanılmıştır.⁹⁹

Âyette tasviri yapılan değişimin değer yargıları üzerinde gerçekleştiği ve olumsuz yönde, toplumun zararına gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır. İsrâil oğullarının kültürlerinde meydana gelen değişme, özellikle ahlâk anlayışlarında, örf ve adetlerinde ortaya çıkmıştır. Burada toplumsal değişimin yönünün gerileme biçiminde gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

⁹⁶ Muhammed Mahmûd Hicâzî, **et-Tefsîru'l-Vâzih**, Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1991, I/781; Muhammed Ali es-Sâbûnî, **Safvetü't-Tefâsîr**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tsz., I/479; Muhammed Esed, **Kur'an Mesajı**, Çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul, 1997, s. 307; Abdurrahman İbn Nâsır es-Sa'dî, **Teyşîru'l-Kerîmi'r-Rahmân fî Tefsîri Kelâmi'l-Mennân**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1996, s. 270; Hasan Basri Çantay, **Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm**, Elif Ofset, İstanbul, 1992, I/244; M. Zeki Duman, **Beyânü'l-Hak**, Fecr Yayınevi, Ankara, 2006, I/286; Şimşek, II/343.

⁹⁷ Muhammed İbn Ali İbn Muhammed eş-Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr**, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1995, II/324; İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmail İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1997, II/270; Ebû Bekr Câbir el-Cezâirî, **Eyseru't-Tefâsîr**, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, II/258; es-Sâbûnî, I/479; Esed, s. 307; Çantay, I/244.

⁹⁸ Ebû Mansûr Muhammed İbn Muhammed İbn Mahmûd el-Mâtürîdî, **Te'vilâtu Ehli's-Sünne**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2004, II/302.

⁹⁹ Ebu'l-Hasen Ali İbn Muhammed İbn Habîb el-Mâverdî, **en-Nüket ve'l-Uyûn**, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, tsz., II/274; eş-Şevkânî, II/324; Abdullah İbn Ahmed en-Nesefî, **Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl**, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1996, II/121; Çantay, I/244.

Âyette bahsedilen yeni kuşaklar ilâhî kitabın yani Tevrat'ın mirasçılarındılar. Seleften halefe aktarma yoluyla Tevrat onlara atalarından miras olarak kalmıştı. Tevrat'ı öncekilerden miras alıp okumuşlar ve içindekileri -hükümleri, emirleri, yasakları, helalleri, haramları- öğrenmişlerdi.¹⁰⁰

Bu yeni kuşaklar, meşru olmayan yollardan değersiz dünyanın geçici hazlarına sarıldılar. Geçici dünya menfaati için Tevrat'ın hükümlerini göz ardı ettiler. Tevrat'ta olanları okumalarına rağmen, onunla amel etmediler, yükümlü tutuldukları şeylerin sorumluluğunu üzerlerine almadılar. Şiddetli hırs ve tutkularından dolayı kendilerine sunulan dünya metaini aldılar. Dünya hayatını ahirete tercih ettiler. Faiz, rüşvet ve benzeri haramları işlemeyi mubah gördüler. Allah'ın koymuş olduğu değerleri / ilkeleri tahrif etme, Tevrat'taki yükümlülükleri hafifletme, ondaki bazı emirleri gizleme karşılığında çıkar sağladılar, rüşvet aldılar.¹⁰¹

Övünmek suretiyle, "Nasıl olsa sonunda / ilerde affedileceğiz, bağışlanacağız." iddiasında bulunarak, karşılıklarına çıkan geçici şeylere, dünya menfaatlerine sarılan günahkâr kimseler olup çıktılar. Helâl-haram ayırımı yapmadan dünyanın alçak / değersiz menfaatlerinden başka bir şey düşünemez oldular. Nefisleri, dünyadan neye meyletse helâl-haram ayırmadan onu yediler; bunu yapmaktan onları alıkoyacak hiçbir şey olmadı. Kendilerine daha önceki gibi dünya metaini geldiğinde yani haram mal verildiğinde, haram olduğuna aldırmadan onu da kaçırmayıp aldılar. Günahlarına tövbe etmemekte, tekrar tekrar aynı günahları işlemekte ısrar gösterip bağışlanacaklarını sandılar.¹⁰²

Burada söz konusu olan, gerçek bir tövbe, samimi bir bağışlanma isteği değildir. Eğer yaptıklarından dolayı pişmanlık duymuş olsalardı, yaptıklarından vazgeçmeye azmetselelerdi, bir daha aynı davranışa yönelmezlerdi. Zira haksız mal edinme ya da rüşvet alma konusunda her fırsat çıktığında onları alırlardı.¹⁰³

Yaptıkları şeyin günah olduğunu kabul ediyorlardı, fakat ondan dolayı hesaba çekilmeyecekleri, bağışlanacakları kuruntusunu taşıyorlardı. Doğru yoldan sapmayı

¹⁰⁰ el-Mâverdi, II/274; eş-Şevkânî, II/324; İbn Kesîr, II/270; en-Nesefî, II/121; el-Kâdi Nâsiruddîn el-Beyzâvî, **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl**, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, I/366; Ahmed Mustafâ el-Merâğî, **Tefsîru'l-Merâğî**, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, III/430; el-Cezâirî, II/258; es-Sâbûnî, I/479; Vehbe ez-Zuhaylî, **et-Tefsîru'l-Münîr**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1991, IX/150; Esed, s. 307; Çantay, I/244; Şimşek, II/343.

¹⁰¹ eş-Şevkânî, II/324; el-Beyzâvî, I/366; el-Cezâirî, II/258; Hicâzî, I/781-782; Esed, s. 307.

¹⁰² İbn Kesîr, II/271; en-Nesefî, II/122; el-Beyzâvî, I/366; el-Cezâirî, II/258; es-Sâbûnî, I/479; Esed, s. 307; Çantay, I/244; Şimşek, II/343.

¹⁰³ es-Sa'dî, s. 270.

sürdüremelerine ve hakka dönmemeye gerekçe olarak, “bağışlanacak olmalarını” gösteriyorlardı. Allah’tan umdukları yalancı bir bağışlanma kuruntusuyla kendilerini aldatıyorlardı. Bu, bir tür kendini aldatma ve Allah’a karşı yalan uyduma davranışıydı.¹⁰⁴

Allah’ın Kitâb’ını miras gibi gören, onun öğretilerini hayatlarına tatbik etmeyen, tutum ve davranışlarına yansıtmayan, “nasıl olsa bağışlanacağız” diyen kimselere gelince; Allah’ın indirmiş olduğu Kitap’taki esaslara göre davranmaya başlamadıkları müddetçe duaları kabul edilmeyecektir.¹⁰⁵

Burada İsrâil oğullarının yaşamış olduğu toplumsal değişimin bazı yön ve şekillerine işaret edilmiştir. Bunlardan birisi normsuzluktur. Tevrat kaynaklı değerlerin bilgisi ellerinde olmasına rağmen, İsrâil oğulları arasında bu değerler etkisini yitirmiştir. İsrail oğulları amaçlarına ulaşmada yasa dışı eylemlere başvurmanın gereğine inanmaya başlamışlardır. Kuralsızlığın hâkim olduğu İsrail oğulları toplumunda, davranışlar yerleşik ahlâkî değerler tarafından değil, çıkar, hırs ve hazlar tarafından yönlendirilir hale gelmiştir. Toplum tarafından önceleri yüksek değer verilen inanç ve amaçlara artık düşük değer verilmeye başlanmıştır. Bu durum ise, bir tür “yalıtılma” halidir.

“Fe halefe min ba’dihim halfun”, ifadesinde geçen “ba’d” yani sonra ifadesi, açıkça toplumsal değişimdeki zaman faktörüne işaret etmektedir. Yüce Allah, âyette yapmış olduğu tarihsel kesit tasvirlerinde, önceki zamanla sonraki zaman arasında karşılaştırmada bulunmuş ve gerçekleşen sosyal değişimin mahiyetini ortaya koymuştur. Buna göre, İsrâil oğullarının inanç ve değerleri, belli bir zaman dilimi içerisinde, güçlerini, hükümlerini kaybetmiş, böylece olumsuz yönde sosyal değişme gerçekleşmiştir.

Yüce Allah bir âyette, toplumların dinî değerler alanında yaşamış olduğu değişime dikkat çekmiştir. Dinî inanç ve değerlere bağlı toplumların ardından, bu değerleri ihmal eden, bireysel ve toplumsal yaşantılarında onlara yer vermeyen toplumların geldiğini haber vermiştir. Toplumun kültürel yönden değişime uğradığını, sahip oldukları önceki değer yargılarıyla, sonrakilere arasında fark oluştuğunu ifade etmiştir:

“İşte bunlar, Âdem’in ve Nûh ile beraber (gemiye) bindirdiklerimizin soyundan, İbrahim’in, Yakub’un (İsrail’in) ve doğru yola iletip seçtiklerimizin soyundan kendilerine nimet verdiğimiz nebîlerdir. Kendilerine Rahmân’ın âyetleri okunduğu zaman ağlayarak secdeye kapanır-

¹⁰⁴ el-Mâverdi, II/274; eş-Şevkânî, II/324; İbn Kesîr, II/271; el-Cezâirî, II/258; es-Sâbûnî, I/479.

¹⁰⁵ Muhammed Kutub, **İslâmî Açından Tarihe Bakışımız**, Çev. Talip Özdeş, Risale Yayınları, İstanbul, tsz., s. 88.

lardı. Onlardan sonra, namazı zayı eden, şehvet ve dünyevî tutkularının peşine düşen bir nesil geldi. Onlar bu tutumlarından ötürü büyük bir azaba çarptırılacaklardır.”¹⁰⁶

Yüce Allah, peygamberlerden, Hz. İdris gibi Hz. Âdem’in soyundan, Hz. Nûh ile birlikte gemide taşınan kimselerin neslinden, gelen Hz. İsmail, Hz. İshak gibi Hz. İbrahim’in soyundan ve Hz. Mûsâ, Hz. Hârûn, Hz. Davud, Hz. Süleyman, Hz. Zekeriyya, Hz. Yahya, Hz. İsa gibi İsrail’in soyundan gelen ve hepsine de doğru yolun gösterildiği, hidayete eren, imana mazhar olan, seçkin –peygamber olarak seçilen, vahiy alan- kimse-lerden bazılarını onurlandıracak, onlara dinî dünyevî özel nimetler verecek, bağışlama- da bulunacaktır. Burada sayılan hidayete erdirilmiş, seçkin kimselere, sınırsız rahmet sahibi Allah’ın öğütler, ibretler, deliller içeren mesajları okunduğu zaman, ağlayarak, huşu içerisinde O’nun huzurunda yere / secdeye kapanırlar. Burada zikredilen kimseler, Rahman olan Allah’ın âyetleri okunduğu zaman, ağlayarak secdeye kapanacak kadar duyarlı kimselerdir.¹⁰⁷

Halef, belli bir zaman geçtikten sonra bir kuşağın ardından gelen başka bir nesil demektir. Babanın ardından gelen oğul gibi. Bu âyette sözü edilen “half”, seleften sonra gelen kötü nesil demektir. Sonra gelenin yerilen / kınanan olması halinde “half” ifadesi kullanılır. “Halef” ise iyi nesil demektir. İyi halef için *halefu sîdk*, kötü halef için *halfu sû’* denir. Hayırlı art gelen hakkında lâm harfinin fetha harekelenmesiyle “halef”, şerli art gelen için lâm’ın sükûnuyla “half” kelimesi kullanılır.¹⁰⁸ Kur’an’ın bakış açısına göre, âyette sözü edilen sosyal değişimin yönünün müspetten menfiye doğru olduğu anlaşılmaktadır.

Âyette yapılan tasvirde, sosyal değişimin görünümlerinden zaman olgusu, açıkça fark edilmektedir. Belli bir süreç içerisinde toplumun özellikle değerler alanında belirgin bir değişimin, farklılaşmanın izlenebildiği tasvir edilmektedir. Namaz örneği verilerek, Allah kul ilişkisini sağlayan düzenlemelerin toplum tarafından terk edildiği, diğer değerler alanında da çıkar ve hazların belirleyici olmaya başladığı bir sürece girildiği anlatılmaktadır.

¹⁰⁶ Meryem, 19/58-59.

¹⁰⁷ el-Cezâirî, III/317; es-Sâbûnî, II/221; Esed, s. 616; Çantay, II/558; Duman, I/365; Şimşek, III/311.

¹⁰⁸ Ebu’l-Kâsım Cârullah Muhammed İbn Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi’t-Tenzil*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1995, III/24; Ebû Muhammed Abdulhak İbn Çâlib İbn Atıyye el-Endelûsî, *el-Muharreru’l-Vecîz fi Tefsiri’l-Kitâbi’l-Azîz*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1993, IV/22; eş-Şevkânî, III/421; el-Beyzâvî, II/35; Çantay, II/558.

Burada özellikleri sayılan iyi, hidayete ermiş, seçilmiş, namazı ağlayarak huşû içerisinde kılan, Allah'ın emirlerini yerine getiren, samimi bir şekilde O'nun rızasını arayan, yasaklarından sakınan peygamberler, onlara tâbi olanlar ve onların soylarından gelenlerin ardından farz kılınan ve sürekli muhafaza edilmesi istenen namazı bırakan, tamamen terk eden ya da boş veren, onun edasında aldırılmaz bir tutum takınan, özensiz / gevşek davranan, vaktini geçiren, farzietini inkâr eden, kötü özelliklere sahip yeni / başka bir kuşak gelmiştir. Bu kuşağın salâtı, duayı putlara hasrettikleri de söylenmiştir; ki namazı bu şekilde ziyan etmişlerdir. Namazı ziyan etmelerine bağlı olarak, Allah'ı anmaktan alıkoyacak şekilde, yalnızca kendi şehvetlerinin, dünyevî tutkularının ardına / peşine düşmüşler, nefislerinin istediği şeyleri yapan kötü bir kuşak / nesil oluvermişlerdir. Arzu ve eğilimlerinin peşinden gitmeyi Allah'a itaat ve kulluğa tercih etmişlerdir. Dünya hayatının maddi yanına eğilim göstererek sadece bununla tatmin olmaya, doyum sağlamaya çalışmışlardır. Bütün ilgi ve gayretlerini, nefislerinin hazlarının tatmin etmeye yöneltmişlerdir. Allah'ın kendilerini yükümlü kıldığı değerleri değiştirmişlerdir. Bu özelliklere sahip kimselerde her türlü ahlâkî düşkünlük ortaya çıkmıştır. İsyana dalmışlar, sarhoşluk veren içecekler içmişler, kumar oynamışlar, haram nikâhları mubah saymışlar, yalan şahitlik yapmışlar, haram mal yemişler, yalan konuşmayı alışkanlık haline getirmişler, açıktan ya da gizliden her kötülüğü yapmışlardır.¹⁰⁹

Görüldüğü gibi, Allah'ın âyetlerini duyduklarında ağlayarak secdeye kapanan, bütün samimiyetiyle O'na bağlı olan kimselerin yerine namaz kılmayan ve şehvetlerinin peşine takılan kimseler gelebilmektedir. Toplumlar iman, ahlâk ve ekonomi konularında değişiklik yaşayabilirler.¹¹⁰

Toplumlarda –eski peygamberlerin ümmetlerinde- sapma, bozulma ve ahlâkî yozlaşma, ilk olarak namazın terk edilmesiyle başlar. Gittikçe namazdan uzaklaşan ve namazı terk eden bireyler Allah ile aralarındaki bağı koparmasalar bile, zayıflatırlar. Böylece yavaş yavaş şehvî arzularının peşine daha kolay takılırlar. Şehvetleri, onlar üzerinde hâkim hale gelir. Neticede şehvetlerinin peşinden koşmayı bir alışkanlık ve

¹⁰⁹ el-Mâtürîdî, III/271; ez-Zemahşerî, III/24; eş-Şevkânî, III/421; İbn Kesîr, III/134; el-Beyzâvî, II/35; Muhammed İbn Muhammed İbn el-Muhtâr eş-Şankîfî, *Azvâu'l-Beyân fi İzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fîkr, Beyrut, 1995, III/444-445; el-Merâğî, VI/57; el-Cezâîrî, III/319; es-Sâbûnî, II/221; es-Sa'dî, s. 446; Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, Çev. Muhammed Han Kayani ve diğerleri, İnsan Yayınları, İstanbul, 1989, III/207; Esed, s. 616; Çantay, II/558; Duman, I/367.

¹¹⁰ Şimşek, III/312.

yaşam tarzı haline getirirler. İlâhî emirlere uymak yerine, kendi arzu ve eğilimlerinin esiri olurlar. Bunun sonucunda ahlâkî açıdan düşüklük baş gösterir.¹¹¹

Âyette, değişmenin meydana geldiği alan olarak, toplum tarafından benimsenen düşünce, inanç, tutum ve davranışlar öne çıkmaktadır. Buna göre, burada insanların benimsediği zihniyetler, dünya görüşleri, değerler, kurallar, alışkanlıklar, kişilik yapıları üzerinde değişme meydana gelmiş olduğu söylenebilir.

Değişim sonrası ortaya çıkan yeni kuşağın özelliklerinden birisi, “vettebeu’ş-şehvât” ifadesiyle tasvir edilmiştir. Bu tasvir onların ilâhî değerleri değiştirdiklerini ve buna bağlı olarak her türlü ahlâkî düşüklüğe daldıklarını anlatır. Müfessirlerin yorumlarını da dikkate aldığımızda, burada sosyal değişmenin, çöküş, yozlaşma, toplumsal bunalım ve çözülme gibi olumsuz yönlerinden / şekillerinden bahsedebiliriz. Toplumdaki dinî değerler etkisini yitirdiği, bireylerin davranışları çıkar ve hırsları tarafından yönlendirildiği için bir tür normsuzluktan söz edebiliriz.

Bir toplumda bireylerin dinî inanç ve tutumlarında meydana gelen değişmeler, onların norm yapısında, değerler alanında köklü değişiklikler meydana getirir. Dinî alanda meydana gelen değişiklikler toplumun yaşayışını etkiler, toplumda kültürel değişikliklere yol açar. Nitekim âyette, dinî değerlerden uzaklaşan bir toplumun tutum ve davranışlarına, haz ve eğilimlerinin yön vermeye başladığı açıklanmıştır. Ortaya çıkan bu yeni durum bir tür sosyal değişmedir.

Âyette, dinî görevlerini ihmal ettiği, isyan ve günahlara daldığı söylenen toplum, yakın bir zamanda tam bir düş kırıklığıyla karşılaşacaktır. Her türlü kötülük, dalâlet, istenmeyen tehlikeli durumlar, kaybetmişlik ve yıkımla karşı karşıya geleceklerdir. İşledikleri günahların cezasını dünyada iken göreceklerdir.¹¹² Âyetteki bu vurgu, manevî yapısı bozulan toplumun maddî –ekonomik, siyasal ve benzeri- yapısında da bozulmaların meydana geleceğini belirtir.

Araplar, her türlü kötülük hakkında “ğayy” kelimesini kullanırlar. Âyette geçen “ğayy”, kötülük yahut azgınlığın cezası demektir. Bahsi geçen kötü nesil, iyi ya da kötü, ne yaptılarsa karşılığını göreceklerdir.¹¹³

¹¹¹ el-Mevdudî, III/207; Şimşek, III/312.

¹¹² İbn Atıyye, IV/22-23; eş-Şevkânî, III/421-422; eş-Şankitî, III/445; el-Merâğî, VI/57; es-Sâbûnî, II/221; Esed, s. 616.

¹¹³ ez-Zemahşerî, III/24; eş-Şevkânî, III/421; Çantay, II/558.

Bazılarına göre ise, “ğayy”, cehennemdeki bir vadinin, cehennemin ateş türlerinin birinin adıdır. Cehennemin diğer vadileri, onun yakıcılığından Allah’a sığınır. Âyette sözü edilen kimseler yani kötü nesil cehennemin bu “ğayy” vadisine düşeceklerdir.¹¹⁴

B. “İrtidâd”

Arapça’da “er-Reddu”, bir şeyden geri dönme, yüz çevirme, uzaklaşma; bir şeyin bulunduğu halden başka bir hale dönmesi manasındadır. “İrtedde” fiili tehavvele yani dönüşü, değişti anlamına gelir. “er-Ridde”, İslâm dininden dönmeyi ifade eder. Müslüman olduktan sonra küfre dönen kimse hakkında “irtedde fulânun” denilir. “el-İrtidâd”, rucu’ etme yani dönme, geldiği, yürümekte olduğu yoldan geri dönme anlamındadır. “el-İrtidâd” hem inkâra dönme hem de genel manada her konuda geri dönme anlamını ihtiva ederken, yukarıda belirttiğimiz gibi, “er-ridde” kelimesi küfre / inkâra dönme anlamında hususi bir mana için kullanılır.¹¹⁵

Kur’an’da toplumsal değişme ile ilgili olarak kullanılan kavramlardan birisi, “irtidâd”dır. Kur’an’da büyük bir sapma olarak ifade edilen “irtidâd”, toplumu vahim sonuçlara sürükleyecek bir değişimi de beraberinde getirir. Kur’an, “irtidâd”ı, sapma yönündeki değişimin en uç noktası olarak gösterir. Aşağıdaki âyetten de anlaşılacağı gibi irtidâd, sosyal nitelikli bir olay olup toplumu olumsuz yönde bir değişim kapsamında çöküş ve yıkılış sürecine sokar:¹¹⁶

“Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse, (bilin ki) Allah onların yerine öyle bir topluluk getirir ki, Allah onları sever, onlar da Allah’ı severler. Onlar mü’minlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı güçlü ve onurludurlar. Allah yolunda cihad ederler. (Bu yolda) hiçbir kınayıcının kınamasından da korkmazlar. İşte bu, Allah’ın bir lütfudur. Onu dilediğine verir. Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir.”¹¹⁷

¹¹⁴el-Mâtürîdî, III/272; ez-Zemahşerî, III/25; İbn Atıyye, IV/23; el-Beyzâvî, II/35; el-Cezâirî, III/319; es-Sâbûnî, II/221; Çantay, II/558.

¹¹⁵Ebu’l-Kâsım el-Hüseyin İbn Muhammed er-Râgıb el-İsfehânî, **el-Müfredât fi Garîbi’l-Kur’ân**, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, tsz., s. 192-193; Ebu’l-Fadl Cemâluddîn Muhammed İbn Mükrem İbn Manzûr, **Lisânu’l-Arab**, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1997, III/182-184; Mecdüddîn Muhammed İbn Yakûb el-Firûzâbâdî, **Besâiru Zevî’t-Temyîz**, el-Mektebetü’l-İlmî, Beyrut, tsz., III/59-60; Ahmed İbn Yusuf es-Semîn el-Halebî, **Umdetü’l-Huffâz fi Tefsiri Eşrefi’l-Elfâz**, Âlemü’l-Kütüb, Beyrut, 1993, II/89-90.

¹¹⁶Ejder Okumuş, **Toplumsal Değişme ve Din**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s. 195; Okumuş, **Kur’an’da Toplumsal Çöküş**, s. 94; Demirci, s. 273.

¹¹⁷Mâide, 5/54.

Âyette değişimin çeşitli yönleri vurgulanır. “İrtidâd” ifadesiyle, Kur’an merkezli değer yargılarına, dünya görüşüne, hayat anlayışına sahip olan bir toplumun, başka din ve dünya görüşlerinin etkisinde kalarak dinlerini, hayat tarzlarını değiştirmeleri anlatılır. Fakat âyetteki değişim tasvirleri bununla sınırlı değildir. Olumlu yönde kültürel değişimlerin yaşanacağı da vurgulanmaktadır. Kimi toplumların ilâhî değerlere sahip çıkmakta gevşek davranacağı, onları terk edeceği açıklanırken, bu değerlere bağlanan, adanan başka toplumların ortaya çıkacağı belirtilir. Bu yeni toplumların geçirmiş olduğu değişimin yönü ise olumludur.

Yüce Allah Yahudi ve Hıristiyanların dost edinilmemesini istediği âyetlerin ardından, İslâm dininden dönenlere yönelik uyarısını yapmıştır. Bu âyet, Müslümanların, düşmanlarıyla dost olmaları halinde, dinlerinden çıkabilecekleri gerçeğine işaret eder.¹¹⁸ Yabancı kültür ve ideoloji mensuplarının etkisi altında kalmak; onların dünya görüşlerini benimsemek ve kendi inançlarını terk etmek şeklinde bir değişimi meydana getirebilir. Dış faktörlerin etkisiyle toplumda geçerli olan inanç, tutum ve davranış kalıpları, sosyal değerler alanında sapmalar olabilir. Yerleşik inanç ve değerlerdeki sapmalar toplumun yapısında değişmelere yol açarlar. Yüce Allah Yahudi, Hıristiyan ve benzeri kültürlerin etkisi altında meydana gelebilecek sapmalar ve irtidâd yani İslâmî değerlerden uzaklaşma konusunda müminleri uyarmıştır.

Sosyolojik bakımdan irtidâd, bireysel değil, toplumsal boyutlu bir gelişmedir. Müslüman bir toplumun İslâm dininden dönmesi olayına, toplumsal boyutlu irtidâd denildiğini biliyoruz. Âyetler, İslâm dinini topluca terk eden guruplardan bahsetmektedir. Burada söz konusu olan, insanların tek tek dinden dönmelerinden ziyade, topluca dinden dönüştür. Toplumun genelinin, özellikle de yapısının dinin dışına çıkmasıdır.¹¹⁹

Bu âyet, gerçekleşmeden, vakti gelmeden önce olacak hadiseleri haber vermektedir. Kur’an’ın gayba –gelecekte vuku bulacak olaylara- ilişkin vermiş olduğu haberlerden birini anlatmaktadır.¹²⁰

Âyetin nâzil olduğu sırada dinden dönme olayı ya da belirtileri söz konusu değildir. Bu âyet, ileride / gelecekte vukû bulacak sosyal olaylara işaret etmekte, bunları haber vermektedir. Müfessirler, bu âyetin gelecekte olacağını haber verdiği hadiselerle

¹¹⁸ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli’l-Kur’an*, Dâru’s-Şurûk, Kahire, 1997, II/917; Süleyman Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1991, III/17.

¹¹⁹ Okumuş, *Kur’an’da Toplumsal Çöküş*, s. 131; Şimşek, II/70.

¹²⁰ el-Cezâirî, I/644; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, tsz., III/1715.

uygun düşen ve çeşitli zamanlarda gerçekleşen ondan fazla irtidat / dinden dönme hadisesinden bahsetmişlerdir. Nitekim Hz. Peygamberin son yıllarından itibaren ondan fazla Arap kabilesi dinden dönmüştür. Hz. Peygamberin vefatının ardından Mekke, Medine ve Bahreyn'deki Müslümanlar hariç, Arap kabileleri İslâm'dan çıkmışlardır. Bunlar Müdlic oğulları, Hani oğulları, Esed oğulları, Fezâre, Gatafan kabileleri, Selîm oğulları, Yerbu' oğulları, Temîm kabilesinin bir kısmı, Kinde kabilesi, Bekr oğulları, Gassan kabilesidir. Bu irtidâd olaylarından üç tanesi Hz. Peygamberin hayatının sonlarında, diğerleri de Hz. Ebûbekr ve Hz. Ömer'in halifeliği zamanında gerçekleşmiştir. Bunlardan bir kısmı bütünüyle dinden çıkmışlar, bir kısmı da dinî değerlerin bazılarını reddetmişlerdir.¹²¹

Âyetin işaret etmiş olduğu irtidat olayları, yukarıda sayılan kabilelerle sınırlı değildir. Bir başka deyişle, âyetin hükmünü sadece Hz. Peygamberin vefatından sonra ortaya çıkan olaylara bağlamak doğru olmaz. Her çağda dinden dönenler ve onların yerine getirilen dindar topluluklar olagelmıştır. Âyette, sonradan gelen ve olumlu özelliklere sahip olan kuşaklar, sadece belli bir çağdaki insanlar değil, her devirde gelebilecek toplumlardır. Âyetteki mesajlar, kıyamete kadar bütün müminlere yönelik olarak nazil olmuştur. Her çağda gerçekleşmesi mümkün olan dinden dönme olaylarının tamamını içermektedir.¹²²

Eğer müminlerden bir birey ya da topluluk / millet topyekün hak olan İslâm dininden batıla, küfre, başka bir dine dönerse, imanını yitirirse, Allah onların başına musibet, felâket, kötülük, ceza vermek suretiyle, zaman içerisinde yerlerine onlardan daha hayırlı, başka bir kavim / yeni bir topluluk getirir.¹²³

Eğer Müslüman bir toplum Kur'an'ın ortaya koyduğu sorumlulukları yerine getiremezse, Allah'ın kendilerine vaat ettiği güç ve yetkiyi kaybedebilirler. Bununla birlikte Kur'an, İslâm dininin hayatiyetini hiçbir zaman yitirmeyeceği teminatını verir. Eğer Müslümanlardan bir topluluk / nesil, İslâm'a karşı sorumluluklarını ihmal ederlerse,

¹²¹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Ahmed el-Kurtûbî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, VI/142; Yazır, III/1715-1516; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1985, II/785; Ateş, III/17; Şimşek, II/70.

¹²² Yazır, III/1715; Ateş, III/18-19; Şimşek, II/70.

¹²³ en-Nesefî, I/417; Hicâzî, I/528; el-Cezâirî, I/644; es-Sâbûnî, I/350; ez-Zuhaylî, VI/233; Esed, s. 202; Yazır, III/1717; Bilmen, II/784; Mahmut Toptaş, *Kur'an-ı Kerim Şifa Tefsiri*, Cantaş Yayınları, İstanbul, 1993, II/443; Duman, III/523.

Yüce Allah onların yerine amaçlarına sadakatle bağlı yeni bir Müslüman topluluğu ortaya çıkarır.¹²⁴

Yüce Allah, dinden dönen topluluğun yerine gelecek olan kuşağın belli başlı sıfatlarını Kur'an'da sıralamıştır:

Allah amelleri sebebiyle onlardan razı olur, onları amellerinden dolayı över, yüceltir, sever, dünyada ve âhirette onlara iyilik verir. Onları dünya hayatında başarıya, âhirette sevaplara nail eder; amellerinin karşılığını en güzeliyle verir.¹²⁵

Onlar da Allah'ı severler, O'nun rızasını her şeye tercih ederler, azabından ve gazabından sakınırlar, itaate yönelip isyandan uzak dururlar. Allah'a olan itaatleri sevgiye dayalıdır. Zira seven kimse, sevdiğinin isteklerini derhal yerine getirir. Allah sevgisi, benliğini tanıyabilen, Rabbini zâtı ve sıfatlarıyla bilen müminlerin elde edebileceği bir kazanımdır. Bu sevgi, peygamberi kendi nefsinden önce bilmeyi, onun kişiliğini model almayı ve buna göre bir şahsiyet oluşturmayı başaranların bir meziyetidir. Cennet gibi manevî nimetler hariç, hiçbir dünyevî çıkar beklemeden kendini ilâhî amaçlar uğruna adayabilen, hayatının sonuna kadar, iman ve idealleri uğruna çalışabilen müminlerin hakkıdır.¹²⁶

Olgun müminlerin sıfatlarından birisi, mümin dostlarına ve kardeşlerine karşı mütevazi davranmalarıdır. Müminlere karşı alçak gönüllü, sevecen, şefkatli ve merhametlidirler. Müminler bir sevgi toplumu meydana getirirler, birbirlerine karşı hoşgörülü, uysal ve yumuşak başlı olurlar. Birbirlerine her işte kolaylık, yumuşaklık gösterir, zorluk çıkarmazlar.¹²⁷

Olgun müminlerin sıfatlarından birisi, müminlere hasım olan ve düşmanca tavır alanlara karşı onurlu bir tutum takınmalarıdır. Onlar, kâfirlere karşı izzetli, kendini üstün gören, gerektiğinde katı / sert bir duruş sergilerler. Buradaki onurlu duruş ve kendi üstün görme tavrı, kişisel olmayıp, itikâdî bir tutumdur.¹²⁸

¹²⁴ Mazharuddîn Sıddîkî, **Kur'an'da Tarih Kavramı**, Çev. Süleyman Kalkan, Pınar Yayınları, İstanbul, 1982, s. 218.

¹²⁵ el-Beyzâvî, I/271-272; en-Nesefî, I/417; Hicâzî, I/528; ez-Zuhaylî, VI/233; Yazır, III/1717.

¹²⁶ el-Beyzâvî, I/272; en-Nesefî, I/417; ez-Zuhaylî, VI/233; Yazır, III/1717; Bilmen, II/784; Toptaş, II/443; Duman, III/524.

¹²⁷ el-Kurtubî, VI/143; İbn Kesîr, II/73; el-Beyzâvî, I/272; en-Nesefî, I/417; el-Cezâîrî, I/644; Kutub, II/919; es-Sâbûnî, I/350; ez-Zuhaylî, VI/233; Yazır, III/1717; Toptaş, III/443.

¹²⁸ el-Kurtubî, VI/143; İbn Kesîr, II/73; Kutub, II/919; ez-Zuhaylî, VI/233; Yazır, III/1717.

Sonradan gelen ve Allah'ı seven kuşağın bir diğer özelliği, ilâhî amaçlar uğrun-
da, "Allah" kelimesi ve O'nun dini en yüce olsun diye mücadele etmek, gerektiğinde
inkârcılara karşı savaşımdır. Allah yolunda hakkın ve faziletin üstünlüğü için her şeyi-
ni ortaya koyarak mücadeleye etmektedir.¹²⁹

Tarih boyunca birçok toplum, İslâm'ın bayraktarlığını yapmıştır. İnsanlar yeryü-
zünde yaşadıkları müddetçe İslâm'ı ayakta tutan bir topluluk her zaman var olagelecek-
tir. Mâide sûresi 54. âyette sözü edilen kavimlerden birisinin İslâm'ı seçen Türkler olabi-
leceği söylenmiştir.¹³⁰

Kınayanların kınamasından, eleştirisinden, itirazından çekinmezler. Dinleri uğ-
runa fedakârlık gösterirlerken sağlam / kararlı bir duruş sergilerler. Allah yolunda gay-
ret gösterirlerken, kınayanların kınamasından korkmazlar. Dinlerinin kendilerine emret-
tiği şeyleri yerine getirirlerken, kınayanların kınamaları onları yollarından alıkoymaz.
Bir vazifeyi yerine getirmek durumunda kaldıklarında, başkalarının gönlüne bakmaz,
çıkarılan söylentilerin etkisinde kalmazlar. Çünkü hakkı ayakta tutmak, batılı ortadan
kaldırmak için çalıştıklarının bilincindedirler.¹³¹ Müslüman olduklarını itiraf etmekten,
İslâm dinini yaşamaktan çekinmezler. Aleyhlerinde söylenenlerden ya da söylenme ih-
timali olan şeylerden korkmadan Müslüman olduklarını açıkça gösterirler.¹³²

İrtidât eden toplumun ardından gelen ve ilâhî değerleri benimseyen yeni toplu-
mun sosyal yapısında köklü değişikliklerin olduğu görülmektedir. Bu toplumun düşün-
ce, inanç, tutum ve davranış kalıplarının, sosyal kurumlarının, insanlar arası ilişkilerinin
ilâhî ölçülere göre şekillendiği anlaşılmaktadır. Hepsinden de önemlisi, toplumda çö-
zülme, yozlaşma, çatışma yerine, bütünleşme ve uyumun hâkim olduğu fark edilmekte-
dir.

C. "Tebdîl" / "İstibdâl"

"el-Bedel", başka bir şeyin yerinde olandır ya da bir şeyi başka bir şeyin yerine
koymaktır. *Bedelü'sey'*, bir şeyin diğeri demektir. "et-Tebdîl", mutlak olarak bir şeyin
durumunu değiştirmektir ya da yerine bedel / karşılık bulunmasa bile bir şeyi değiştir-
mektedir. "el-İbdâl", bir şeyi diğerrinin yerine koymaktır. *Tebdîlüş-şey'*, özünün aynı kalma-

¹²⁹ el-Beyzâvî, I/272; en-Nesefî, I/417; Hicâzî, I/528; es-Sâbûnî, I/350; ez-Zuhaylî, VI/233.

¹³⁰ Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Sosyolojik Açıdan İslâmiyet ve İslâmî Kavramlar*, Filiz Kitabevi, İstanbul,
1992, s. 38-39; İsmet Altıkardeş, *Din ve Sosyal Bütünleşme*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2004, s. 198.

¹³¹ en-Nesefî, I/417; es-Sâbûnî, I/350; ez-Zuhaylî, VI/233; Yazır, III/1717.

¹³² Toptaş, II/443.

sı suretiyle bir şeyin şeklinin değişmesidir. “Beddele’ş-şey’e”, bir şeyi tahrif etti; “tebeddele’şey’e”, değiştirdi demektir.¹³³

Kur’an, “b-d-l” kökünden gelen sözcüklerle, din, değerler, inanç sistemi ve insanın iç dünyasının değişimini ifade eder. “B-d-l” fiil kökünden türemiş olan “tebdîl” ifadesi, toplumsal değişimle ilgili önemli kavramlardan birisidir. Kur’an’da toplumsal değişimle ilgili olarak, bir toplumun yerine başka bir toplum getirme olgusu bu kelimeyle açıklanmıştır. Mutlak değişimi ifade ederken bu kavrama yer verilmiştir.¹³⁴

Yüce Allah “tebdil” ifadesini kullandığı bir âyette, önce ilâhî değerlere uyma konusunda gevşeklik gösteren bir toplumdan bahseder. Daha sonra önceki toplumun yerini alan ve ilâhî değerlere bağlılık gösteren toplumun özelliklerine yer verir. Her iki toplumu ayrı ayrı değerlendirecek olursak, bunlardan ilki Kur’an ölçülerine göre olumsuz yönde değişim göstermiştir. İkincisi ise, müspet yönde değişmiştir. Kur’an’dan anlaşıldığına göre ilâhî değerler yeryüzünde her zaman insanlar tarafından temsil edileceklerdir. Ancak, onları temsil etme sorumluluk ve bilincini kaybeden toplumların yanında, kazananlar da olacaktır. İlâhî değerleri ihmal ve terk etmek menfî değişim olurken, onlara sahip çıkmak müspet değişimi ifade eder:

“İşte sizler, Allah yolunda harcamaya çağrılıyorsunuz. Ama içinizden cimrilik yapanlar var. Kim cimrilik yaparsa ancak kendi zararına cimrilik yapmış olur. Allah, her bakımdan sınırsız zengindir, siz ise fakirsiniz. Eğer O’ndan yüz çevirecek olursanız, yerinize başka bir toplum getirir de onlar sizin gibi olmazlar.”¹³⁵

Müminler Allah yolunda harcama yapmaya, mallarının bir kısmını infak etmeye çağrılırlar. Zekât vermekle, savaşa çıkan gazilere yardımda bulunmakla, dine hizmet etmekle sorumlu tutulurlar. Ama onların aralarında cimri davrananlar, bunu vermekten kaçınanlar, Allah yolunda fedakârlık yapmaktan geri duranlar vardır. Allah yolunda cimri davrananlar sadece kendilerine karşı / kendi aleyhlerine cimrilik yapmış olurlar. Cimriliğin zararı kişinin kendinedir; birey böylece kendini sevaptan, Allah’ın rızasına nail olmaktan yoksun bırakmış olur. Çünkü Allah zengindir, kendi kendine yeterlidir, kimseye muhtaç değildir, onların mallarına ihtiyacı yoktur. Halbuki insanlar O’na muhtaçtırlar.¹³⁶

¹³³ el-İsfehânî, s. 39; İbn Manzûr, XI/48-49; el-Fîrûzâbâdî, II/216; el-Halebi, I/190.

¹³⁴ Celâleddin Çelik, **Kur’an’da Toplumsal Değişim**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 59; Yolcu, s. 105; Okumuş, **Toplumsal Değişme ve Din**, s. 188-189.

¹³⁵ Muhammed, 47/38.

¹³⁶ Esed, s. 1041; Bilmen, VII/3406; Ateş, VIII/445.

İnsanlar Allah yolunda mallarından vermezlerse, Allah da onlara vermez. Allah, uğruna harcayan kimselere dünyada bereket âhirette cennet nimetleri verir. Ama Kendi yolunda mallarını harcamaktan kaçınanları dünyada bereketten, âhirette de nimetten yoksun bırakır. İnsanların mallarını Allah yolunda harcamaları kendi yararlarıdır.¹³⁷

Âyette sözü edilen değişim olumsuz yönde gerçekleşmektedir. Değişimin temel sebeplerinden birisi ekonomik dengesizliktir. Ekonomik dengesizlik, toplumları çökeren ve başka bir topluluğun onların yerlerini almasına neden olan önemli bir faktördür. Sahip olunan mülkü harcanacak yere harcamasını bilmeyen ve ihtiyaç sahiplerini gözetmeyen toplum yıkılmaya adaydırlar. Yüce Allah bu gibi durumlarda, onlar gibi davranmayan bir toplum getireceğini vurgulamaktadır.¹³⁸

Eğer insanlar cimrilik ederek Allah'a inanmaktan ve ilâhî emirlere-yasaklara / değerlere itaatten / uymaktan, O'nun peygamberi aracılığıyla gönderdiği Kitab'ındaki hükümlerine bağlılıktan yüz çevirirlerse, dönerlerse, vazgeçerlerse, iman ve takvâ içerisinde infakta bulunmaktan, sadaka vermekten uzak dururlarsa, bu ve benzeri mükellefiyetlere sahip çıkmazlarsa, onları helâk eder ve başka toplumları onların yerlerine geçirir. Onların yerine, onlardan daha itaatkâr olan başka bir nesli, onlardan başka bir topluluğu, İslâm dini ile şereflendirir.¹³⁹

Allah, öncekilerin yerine, onların sahip olduğu sıfatların aksi özellikteki kimseleri getirir. Onlar öncekiler gibi, Allah yolunda infak etme konusunda cimrilik yapmazlar. Bilakis cömert ve eli açık olurlar. İmana ilgisiz kalma ve Allah'tan yüz çevirme konusunda önceki kuşak gibi olmazlar. Allah'a karşı samimiyet ve takvâda, itaatte gevşeklik göstermezler; her türlü isyandan uzak dururlar. Dinleri konusunda ilâhî sınırların dışına çıkmazlar. İlâhî emir ve yasaklara aykırı davranmazlar; aksine dinler ve itaat ederler; inanır ve gereklerini yerine getirirler. Dinin bütün emirlerine uymaya gayret gösterirler. İman ve takvâ ile ilâhî değerlere sahip çıkar, rağbet gösterir, böylece kendilerine vaat edilen ödüllere nail olurlar.¹⁴⁰

¹³⁷ Ateş, VIII/445.

¹³⁸ Bayraktar Bayraklı, **Kur'an'da Değişim Gelişim ve Kalite Kavramları**, M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul, 1999, s. 177-178.

¹³⁹ el-Mâverdî, V/307; İbn Kesîr, IV/196; el-Beyzâvî, II/406; Muhammed Cemâluddîn el-Kâsimî, **Tefsîru'l-Kâsimî**, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1994, VI/262; el-Merâğî, IX/202; es-Sâbûnî, III/215; es-Sa' dî, s. 735; Esed, s. 1041; Yazır, VI/4399-4400; Bilmen, VII/3406; Ateş, VIII/445.

¹⁴⁰ el-Mâverdî, V/308; ez-Zemahşerî, IV/322; İbn Kesîr, IV/196; el-Beyzâvî, II/406; el-Kâsimî, VI/262; Hicâzî, III/475; es-Sâbûnî, III/215; Esed, s. 1041; Yazır, VI/4400; Bilmen, VII/3406; Ateş, VIII/445.

Allah'ın bir toplumu ilâhî daveti için seçmesi, büyük bir iyilik ve bağıştır. Eğer insanlar bu daveti değiştirmezlerse, bu fazilete layık olurlar. Şayet kendilerine verilen nimetin kıymetini takdir edemez, sorumluluklarının bilincine varamaz ve onların gereklerini yerine getirmede gevşek davranırlarsa, Allah verdiği nimetleri onlardan geri alır. Allah bu nimet için ona lâıyk olacak başka bir topluluğu seçer.¹⁴¹

Din sadece vicdanlarda gizli bir olgu değildir. Toplumun her alanını kapsayan değerler dizgesine sahiptir. Din alanında meydana gelen bozulma ve değişimler, değerler ve bunların uygulaması konusunda da kendini belli eder. Dine ve onun getirdiği değerlere bağlılık ise, toplum hayatında köklü değişiklikler meydana getirir. Yukarıdaki âyette, (47/38) din konusunda bozulmaya yüz tutan, buna bağlı olarak başta ekonomik alan olmak üzere, dinin koymuş olduğu değerlerden uzaklaşan bir toplum portresi çizilmiştir. Buna karşılık, dine sahip çıkan bir topluluğun, diğerlerinin tersi özellikler taşıyan bir toplumsal yapı ortaya koydukları açıklanmıştır. Dini terk etme toplumların yapısını olumsuz yönde; dine sahip çıkma ise, olumlu yönde etkilemiş ve değiştirmiştir.

Kur'an'da "tebdîl" ifadesi, ilâhî değerlerden uzaklaşarak kültürel yozlaşmaya uğrayan toplumun yerini Allah'a itaate dayalı kültürel bir yapı kuran toplumun almasını anlatır:

*"Ey iman edenler! Ne oldunuz ki, size "Allah yolunda sefere çıkın" denilince, yere çakılıp kaldınız. Yoksa âhiretten vazgeçip dünya hayatını mı seçtiniz? Oysa âhirete göre dünya hayatının yararı, pek az bir şeydir. Eğer Allah, yolunda sefere çıkmazsanız, sizi elem dolu bir azap ile cezalandırır ve yerinize sizden başka bir toplum getirir. Siz ise O'na hiçbir zarar veremezsiniz. Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir."*¹⁴²

Yüce Allah'ın sosyal değişimi ifade etmek için Kur'an'da kullandığı kelimelerden birisi "tebdîl"dir. Burada (9/38-39), "ve yestebdilü kavmen ğayrakum" yani sizi başka bir kavim ile değiştirir, yerinize başka bir kavim getirir buyrulmaktadır. Söz konusu değişimin oluş tarzı, bir toplumun yerini diğerinin alması şeklindedir. Değişimin dinamikleri ise, Allah'ın dinini koruma konusunda gevşeklik göstermek, âhiret hayatını bırakıp sadece dünyaya yönelmektir. Bütün bunlar, Kur'an'a göre, bir toplumun çöküp yerine diğerinin gelmesine sebep olabilecek faktörlerdir.¹⁴³

¹⁴¹ Kutub, VI/3303.

¹⁴² Tevbe, 9/38-39.

¹⁴³ Bayraklı, s. 177.

Yüce Allah âyette, “Allah kendi yolunda elbirliğiyle savaşa çıkın!” diye cihada çağrıldıklarında yere çakılıp kalan, ağırdan alan, gönülsüz davranan müminleri yermiş, uyarmıştır. Onları, “âhiret hayatından vazgeçip, onun iyiliklerini gözden çıkarıp bu dünyadaki hayatın rahatlıklarıyla kendilerine doyum sağlama peşinde olmakla” vasıflandırmıştır. Daha sonra, bu dünya hayatının, sağladığı yararın, verdiği haz ve doyumun âhiret hayatının vereceklerinin yanında pek az ve değersiz bir şey olduğunu açıklamıştır.¹⁴⁴

Yüce Allah müminlere olan uyarılarını şöyle sürdürmüştür: Bakın eğer Allah yolunda size emredilen savaşa elbirliğiyle çıkmazsanız, sizi çok çetin, acı bir azapla cezalandırır. Sizin yerinize başka itaatkâr bir topluluk getirir. Allah'ın böyle yapmasına hiçbir şey engel olamaz; O'na hiçbir şekilde zarar veremezsiniz. Allah'ın her şeyi irade ve takdir etme gücü vardır. O, her şeye hakkıyla güç yetirendir.¹⁴⁵

Âyette geçen “yüazzibkum azâben elîmen” ifadesi, Allah yolunda savaşa katılmakta ağır davranan, peygamberin çağrısı üzerine savaşa iştirak etmeyen toplumun dünyada başına gelecek acı azabı anlatır. Buna göre, Yüce Allah onların başlarına dehşet verici büyük felâketler getirir, hoşlandıkları dünya hayatını kuraklık, kıtlık, yokluk, başka toplumların düşmanlığına maruz kalma, esareti altına girme gibi sebeplerle ellerinden alır.¹⁴⁶ Sahip olduğu dinî inanç ve değerlerden uzaklaşmak suretiyle kültürel açıdan yozlaşan toplumun sadece manevî değil, maddî kültür unsurlarında da bozulmalar, kayıplar ortaya çıkar. Toplumun ekonomik varlık ve yapısında, siyasal düzeninde, toplumu işleten kurumlarda, bütünleşme ve çatışma dengesinde, bilgi ve teknolojiye sahip olmada kayıp ve zararlar, bozulmalar görülür.

Bu âyet, toplumlar için geçerli olan sosyolojik bir yasayı dile getirir. Âyetin nâzil olduğu ortamda, hitap belli bir topluluğa ve belli bir duruma ilişkin olsa da, Allah'ın dinine iman eden herkesi içerisine alır. Savaşa çıkma görevini yerine getirmekten kaçınanlara verilecek ceza âhiret azabıyla sınırlı değildir; onlar için dünyada da azap vardır. Bunlar dünyada aşağılanmış bir konumda olmak, düşmanlarının tahakkümü altında kalmak, maddî imkânlardan yoksun bırakılmak ve bu imkânların düşmanlarının sömürüsüne açık hale gelmesidir. Savaştan kaçındıkları takdirde, savaşta kaybedeceklerinden daha çok can ve mal kaybına uğramak, daha çok aşağılanmışlığa maruz kalmaktır. Ken-

¹⁴⁴ Esed, s. 359; Çantay, I/280; Ateş, IV/81.

¹⁴⁵ Esed, s. 359; Çantay, I/280.

¹⁴⁶ el-Kurtubî, VIII/91; el-Beyzâvî, I/405; el-Merâğî, IV/99; Yazır, IV/2545-2546.

dilerine yapılan saldırılara karşı koymayan toplumlar, düşmanlarının ayakları altında ezilir, onursuz bir hayat yaşamaya mahkûm olurlar.¹⁴⁷

Âyette geçen “ve yestebdil kavmen ğayrakum” ifadesinin anlamı şudur: Allah yerinizi sizden başka bir kavme verir, sizin rolünüzü ve imkânlarınızı onlara aktarır. Sizin yerinize Allah’a ve resûlüne itaat eden başkalarını getirir. Peygamber, onları savaşa çağırdığı zaman işi ağırdan almazlar, gönülsüz davranmazlar. İnançlarına sıkı bir şekilde bağlanırlar, iman şerefine nail olmanın bedelini öderler, Allah’ın düşmanları karşısında galip pozisyonda olurlar. Müfessirler, getirilecek yeni toplumun Yemenliler ya da Farslılar olduğunu söylemişlerdir. Doğru olan anlam, âyetin hükmünün herhangi bir topluma özgü kılınmamasıdır. Delilsiz olarak belli bir topluluğun adını zikretmek tutarlı bir yaklaşım değildir.¹⁴⁸ Belki sadece örnek olarak uygun topluluklar gösterilebilir.

Din değiştirmek, insanların yaşayışını etkileyen temel faktörlerdendir. Dinî alanda gerçekleşen değişiklikler, toplumun değer yargılarında köklü değişikliklere neden olur. Yüce Allah, İslâm’ı din olarak seçtikten sonra, dinden dönmeyi “yoldan sapma” olarak niteler. Farklı din mensuplarının, Müslümanları dinlerinden döndürmek için çaba harcayacaklarını haber verir. Bu tür dış tesirlerin etkisiyle, dinden dönme olaylarının gerçekleşebileceği, dolayısıyla Müslüman toplumunun olumsuz yönde değişime uğrayabileceği uyarısını yapar:

“Yoksa daha önce Mûsâ’nın sorguya çekildiği gibi, siz de peygamberinizi sorguya çekmek mi istiyorsunuz? Her kim imanı küfre değişirse, o artık doğru yoldan sapmış olur. Kitap ehlinden birçoğu, hak kendilerine belirledikten sonra dahi, içlerindeki kıskançlıktan ötürü sizi, imanınızdan sonra küfre döndürmek isterler. Siz şimdilik, Allah onlar hakkındaki emrini getirinceye kadar affedin, hoşgörün. Şüphesiz Allah, gücü her şeye hakkıyla yetendir.”¹⁴⁹

Bu âyetler, inkârcıların, özellikle de Yahudilerin Müslümanlar hakkındaki kötü planlarını ortaya koymaktadır. Nitekim Ehl-i Kitap’tan Yahudi ve Hıristiyanlar’dan birçokları Müminleri, iman etmelerinden, İslâm dinine girmelerinden sonra irtidât ettirmeyi, kâfir yapmayı, tevhit inancından döndürmeyi, Hz. Muhammed’e bağlılıktan vazgeçirmeyi istemişlerdir. Yeniden hakikati inkâra dönmelerini temenni etmişlerdir. Bunun için her türlü hileye başvurmuşlardır. Onların en büyük gayeleri, müminleri eski Cahili-

¹⁴⁷ Kutub, III/1655; Şimşek, II/450.

¹⁴⁸ ez-Zemahşerî, II/263; eş-Şevkânî, II/450; el-Beyzâvî, I/405; el-Merâğî, IV/99; Kutub, III/1656; Yazır, IV/2546.

¹⁴⁹ Bakara, 2/108-109.

ye geleneğine, Allah'a ortak koşmaya dayalı inkârcılığa geri döndürmek, aralarındaki toplumsal bütünlüğü bozmak, nüfûzlarını kırmak olmuştur.¹⁵⁰

Rivâyet edildiğine göre, Uhud savaşından sonra Yahudilerden Fenhas İbn Azura, Zeyd İbn Kays ve daha birkaç kişi, sahabeden Huzeyfe İbn Yemân ve Ammâr İbn Yâsir'e gelerek onları dinlerinden döndürmek amacıyla şöyle demişlerdir: "Başınıza geleni gördünüz, eğer hak yolda olsaydınız savaşta bozguna uğramaz, mağlup olmazdınız. Artık bizim dinimize dönün, bu sizin için daha hayırlıdır. Bizim yolumuz, sizin dininizden daha hayırlıdır." Bunun üzerine Huzeyfe ve Ammâr çok kararlı bir şekilde onların tekliflerini reddetmişler ve dinlerine bağlılıklarını belirtmişlerdir. Yine Yahudilerden, Müslümanlara şiddetli düşmanlık gösteren Huyey İbn Ahtab ve Ebû Yâsir İbn Ahtab güçleri yettiğince insanları İslâm dininden döndürmeye çalışmışlardır. Bu olaylar üzerine âyetin nâzil olduğu söylenmektedir.¹⁵¹

Âyetlerde köklü bir değişim dile getirilmektedir. Burada değişimin yapıcı faktörü insanın tutum ve tercihlerine bağlanmıştır. Birtakım dış etkenlerin tesirlerinden söz edilse de, asıl tercihi yapanın insan / toplum olduğu ortaya konulmuştur.¹⁵²

Âyette, Müslümanları değiştirmeye uğraşanlarla, değişmeye davet edilen Müslümanlar olmak üzere iki farklı topluluk söz konusudur. Burada toplumsal değişimin görünümünden insan unsuru açıkça kendini belli etmektedir. Âyette, inkârcılar, münâfıklar etkilemeye çalışan, Müslümanlar ise etkilenmek istenen tarafı oluşturmaktadır.

D. "İhrâc" –Karanlıktan Aydınlığa ya da Aydınlıktan Karanlığa Çıkarma-

Kur'an'da çoğu kez iman toplumsal değişimin temelinde yatan gerçek bir faktör olarak ön plana çıkarılır. Toplumlardaki diğer değişimlerin temeli, hepsinden de önemlisi, fikrî ve itikâdî değişimdir. Kur'an'ın "karanlıktan aydınlığa çıkma" olarak tasvir ettiği ifadelerde, siyahtan beyaza tam bir değişimden, üzerinde bulunulandan zıt bir kutba geçme durumundan bahsedilir:¹⁵³

¹⁵⁰ el-Merâğî, I/160; Esed, s. 30; Yazır, I/464; Bilmen, I/106; Ateş, I/219.

¹⁵¹ İbn Atıyye, I/196; en-Nesefî, I/117; İbn Kesîr, I/157; Yazır, I/464.

¹⁵² Yolcu, s. 106.

¹⁵³ İmadüddin Halil, *İslâmî Düşüncenin Yeniden Oluşumu*, Çev. Hüseyin Varol, Risale Yayınları, İstanbul, 1986, s. 22; Ömer Özsoy, *Sünnetullah Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması*, Fecr Yayınevi, Ankara, 1994, s. 155.

*“Allah, iman edenlerin dostudur. Onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. Kâfirlerin velileri ise tâğûttur. (O da) onları aydınlıktan karanlıklara (sürükleyip) çıkarır. Onlar cehennemliklerdir. Orada ebedî kalırlar.”*¹⁵⁴

Bu âyette toplumsal dönüşüm olayından bahsedilmektedir. Âyet, toplumu konu edinmektedir. Toplumun bir halden başka bir hale dönüşmesi özgün kavramlar kullanılarak tasvir edilmektedir. Yapılan tasvire göre, toplum daima “nûr” ve “zulumât” konularından birisindedir. Bu konulardan her birine yavaş yavaş ilerleyen süreçlerle ulaşılır. Toplum söz konusu süreci tamamladığında dönüşüm meydana gelmiş olur. Bu dönüşümün yönü “nûr”dan “zulumât”a doğru olduğu gibi, “zulumât”tan “nûr”a doğru da olabilir.¹⁵⁵ Âyette, Kur’an’ın bakış açısına göre, değişimin her iki yönüne de yani hem olumlu hem de olumsuz boyutuna işaret edilmiştir. Yapılan tasvire göre, “zulumât”tan “nûr”a doğru olumlu yönde; “nûr”dan “zulumât”a doğru da olumsuz yönde değişimden bahsedilmiştir.

“İhrâc” kavramıyla zikredilen bu dönüşümün kendine özgü bir anlamı vardır. Gece ile gündüzün birbirinden çıkarak dönüşmeleri gibi, toplumlar da birbirleri içinden çıkarak dönüşürler. Her toplumda taraflar mevcuttur. Taraflar arasındaki gidiş gelişler dönüşümü meydana getirirler. Âyette dönüşüm sürecini tasvir eden kavramları incelediğimizde, dönüşümün iki tarafına ilişkin mefhumları şu şekilde sıralayabiliriz: Taraflardan birini, “Allah”, “dostluk”, “müminler”, “ihrâc” ve “nûr”, diğerini ise, “tâğût”, “dostluk”, “kâfirler”, ihrâc” ve “zulumât” oluşturur.¹⁵⁶

Âyette açıklandığı şekliyle, Yüce Allah, inanç sahiplerine ve inançlarının gereğini yerine getirenlere yakındır. Kendisine inananların velisi yani seveni, dostu, koruyucusu, hidâyete ve başarıya eriştirenidir. Onları bahşettiği fitrî din, akıl, peygamberler ve vahiy sayesinde koyu karanlıktan / cehâletten, hevâya tâbi olmaktan, inkâra sürükleyen şüphe ve kuruntulardan aydınlığa çıkarmak ister. Şirk ve sapıklığın, inkârın, isyanın, duyarsızlık ve yüz çevirmenin karanlığından hidâyete, apaçık, bilgiye dayalı kesin imanın aydınlığına kavuşturur. İmanın aydınlığında Allah’a itaate, Rabb’ine tam olarak yönelmeye, hayırlı ameller işlemeye muvaffak kılar, kişiliklerini terbiye eder, vahiy ve iman nuruyla

¹⁵⁴ Bakara, 2/257.

¹⁵⁵ İhsan Eliaçık, *İslâm ve Sosyal Değişim*, Şafak Yayınları, İstanbul, 1993, s. 227-228.

¹⁵⁶ Eliaçık, s. 228.

aydınlattığı kalplerine huzur verir, doğru yolda gitmeyi nasip ederek onları âhiret mutluluğuna kavuşturur.¹⁵⁷

Allah'ın dışında tanrı sanılan ve ilâh olarak bağlanılan "tâğût" yani cin ve insan şeytanları, her batıl şey, insanları aydınlıktan ve hidâyetten / doğru yoldan saptırır, karanlığa sürükler. Onları batıla, kötülüğe teşvik eder, inkârı, doğru yoldan çıkmayı onlara çekici gösterir. Bazı nankör insanlar da ilâhî gerçekleri inkâra şartlanmış bu kimselere yakınlık gösterirler, onları dost edinirler. Halbuki onlar, kuruntu ve vesvese vermek suretiyle kendilerini hidâyetin / imanın aydınlığından çıkarıp dalâletin, batıl düşünce ve inançların derin karanlığına iten, insanın doğal kabiliyetlerini bozan, bütünüyle maddi hazlara dalmasına sebep olan kötü güçlerdir.¹⁵⁸

Âyette tasviri yapılan hem olumlu hem de olumsuz yöndeki değişimin etmeni ve sonucu, düşüncelerin, inanç sistemlerinin değişmesidir. Değişime uğradığı söylenen insanların dünyaya, topluma, tarihe, varlık ve olaylara, Allah'a bakış açılarında farklılaşma meydana gelmiştir. Burada toplumsal değişme etkenlerinden birisi olan "ideoloji"nin rolüne vurgu yapılmıştır. Olumlu yöndeki değişimde, insanların cehaletten, hevâyâ tâbi olmaktan, inkâr, isyan ve itaatsizlikten, hidâyete, imanın aydınlığına, Allah'a itaate, hayırlı ameller işlemeye yönelişleri söz konusudur. Olumsuz yöndeki değişimde ise, bunun tam tersi olur.

Bu âyetin, Hz. İsa'ya iman eden, Hz. Muhammed'in peygamber olarak gönderilmesinden sonra onu inkâr eden kimseler hakkında indiği rivâyet edilir. Onların bu durumu, aydınlıktan çıkarılıp, karanlığa itilmeleri olarak açıklanır.¹⁵⁹ Âyetin, Hz. İsa'ya iman etmekte iken, Hz. Muhammed'in peygamber olarak gelmesiyle ona iman edenler hakkında indiği de rivâyet edilmiştir.¹⁶⁰ Âyetin İslâm dininden dönen bir topluluk hakkında inmiş olabileceği de rivâyet edilmiştir.¹⁶¹

Âyetin lafzı, içerdiği hükmün herhangi bir toplulukla sınırlı olamayacağına işaret eder. Âyette geçerli olan hüküm bütün insanları ve toplumları içine alır. Allah iman eden her topluluğu inkârın karanlığından çıkarıp imanın aydınlığına erdirtir. Peygam-

¹⁵⁷ el-Mâverdî, I/328; el-Beyzâvî, II/135; en-Nesefî, I/200; el-Kâsimî, I/603; es-Sâdî, s. 92; es-Sâbûnî, I/163; Esed, s. 79; Yazır, II/874-875; Ateş, I/457; Duman, III/96.

¹⁵⁸ el-Mâverdî, I/328; el-Beyzâvî, II/135; el-Kâsimî, I/603; el-Cezâirî, I/247; Esed, s. 79; Ateş, I/457; Duman, III/96.

¹⁵⁹ İbn Atıyye, I/345; el-Kurtubî, III/184.

¹⁶⁰ ez-Zuhaylî, III/20.

¹⁶¹ el-Mâverdî, I/329; el-Beyzâvî, II/135-136.

ber gelmesine rağmen, şeytanın dürtmelerine aldanan kimseler ise sanki imandan çıkarılmış olurlar.¹⁶²

Işığın çekildiği yeri karanlığın bastırması gibi, Müslüman bir toplumun çekildiği ortamı da imandan yoksun bireylerin oluşturduğu topluluk doldurur. Aynı anda hem aydınlık hem de karanlık olmayacağı gibi, bir toplumda aynı bireyler hem ilâhî değerlere bağlı hem de bunlara karşıt durumda bulunmazlar.¹⁶³

Yüce Allah bir âyette, insanları karanlıktan aydınlığa çıkarmayı Kur'an mesajlarıyla ilişkilendirmiştir. "Zulumât"tan "nûr"a geçişin ilâhî bilgi aracılığıyla gerçekleşebileceğini belirtmiştir. Bir toplumun düşünce ve inanç yapısının değişebilmesi için bilgi birikimine ihtiyaç vardır. Sosyal değişmeyi etkileyen bir faktör olarak bilgi, değişmeyi başlatır ve hızlandırır. Allah, insanların iman ve ilâhî değerler doğrultusundaki değişimini başlatan şekillendiren faktörün Kur'an mesajları olduğunu ifade etmiştir:

*"Ey kitap ehli! Artık size elçimiz (Muhammed) gelmiştir. O, kitabınızdan gizleyip durduğunuz gerçeklerden birçoğunu sizlere açıklıyor, birçoğunu da affediyor. İşte size Allah'tan bir nur ve apaçık bir kitap (Kur'an) gelmiştir. Allah, onunla rızası peşinde olanları selâmet yollarına iletir ve onları izniyle, karanlıklardan aydınlığa çıkarıp kendilerini dosdoğru bir yola iletir."*¹⁶⁴

Yüce Allah, Kitap Ehli'ne yani Kitâb-ı Mukaddesi izleyenlere, gizlemekte oldukları Kitab'ın birçoğunu açıklamak amacıyla peygamber göndermiştir. Allah tarafından kendilerine bir nur ve apaçık ilâhî kelâm ulaşmıştır.¹⁶⁵

Allah, Hz. Peygamber ve bu ilâhî kelâm yani Kur'an vasıtasıyla, iman ederek Kendi rızasını arayan herkese ilâhî azaptan kurtuluşa götüren hayır yollarını, Allah yolunu gösterir. Rahmeti, dilemesi ve muvaffak kılması ile onları karanlığın derinliklerinden aydınlığa çıkarır. Şirkten, inkârcılığın her türlüşünden imana, tevhît akidesine, İslâm'a, Kur'an'ın gösterdiği yola yöneltir. Kendi'sine ulaştırılan en yakın olan yola, dünyada hayra, âhirette cennete götüren, ilâhî değerlerin hâkim olduğu dosdoğru hak yola sevkeder. Bu yol Allah'ın dini İslâm'dır.¹⁶⁶

¹⁶² İbn Atıyye, I/345; el-Kurtubî, III/184.

¹⁶³ Toptaş, I/509.

¹⁶⁴ Mâide, 5/15-16.

¹⁶⁵ Esed, s. 188.

¹⁶⁶ el-Mâverdî, II/22; el-Beyzâvî, I/260; en-Nesefî, I/400-401; Hicâzî, I/495; es-Sâbûnî, I/334; Esed, s. 188; Yazır, III/1609; Bilmen, II/744.

İnsanların dinî inanç bakımından olumlu yönde değişimini karanlıktan aydınlığa çıkmak olarak tasvir eden Kur'an, bu değişimi ilâhî bilgiye bağlar. İnandığı değerleri ilâhî öğreti doğrultusunda şekillendiren toplumun karanlıktan aydınlığa doğru değişim göstereceğini belirtir:

*“Elif Lâm Râ. Bu Kur'an, Rablerinin izniyle insanları karanlıklardan aydınlığa, mutlak güç sahibi ve övgüye lâyık, göklerdeki ve yerdeki her şey kendisine ait olan Allah'ın yoluna çıkarman için sana indirdiğimiz bir kitaptır. Şiddetli azaptan dolayı vay kâfirlerin hâline.”*¹⁶⁷

Bu âyet, Peygamberin gönderiliş gayesinin, Kur'an'ın Hz. Muhammed'e indirilmesinin amacını / sebebini açıklamaktadır: Kur'an, Allah'ın izniyle, muvaffak kılması ve kolaylaştırmasıyla bütün insanlığı küfrün / inkârın, batıl inançların, dalâletin, şüphe ve belirsizliklerin, cehaletin kopkoyu karanlıklarından aydınlığa çıkarmak, sapıklıktan kurtarıp doğru yola iletmek için Hz. Muhammed'e vahyedilerek indirilen ilâhî kelâmdır. Bu kitap / Kur'an, ışıyla insanları imanın ve hidâyetin aydınlığına, Yüceler Yücesi'nin, her övgüye layık olanın yoluna çıkarır. Peygamberlerin mesajlarından uzak yaşayan toplumlar, karanlıklar içerisindeyler. İnsanlar ancak peygamberlerin getirdikleri mesajlar sayesinde karanlıklardan kurtulur, aydınlığa kavuşurlar. Erdemli toplumlar ancak vahyin rehberliğinde ortaya çıkabilirler. Âyette, “zulümât” ve “nûr”, istiâre yoluyla dalâlet ve hidâyet anlamında kullanılmıştır.¹⁶⁸

E. “Eyyâmullâh”

Yüce Allah, bir âyette, toplumların yaşantılarında önemli değişimler meydana getiren olaylardan “eyyâmullâh” / Allah'ın günleri diye bahsetmiştir. Âyette sözü edilen “eyyâm” yani “günler” ifadesi, genel anlamda toplumsal olayların yaşandığı süreçteki zaman olgusunu öne çıkarmaktadır. Dolayısıyla âyette, toplumsal değişimin görünüşlerinden birisi olan zaman boyutu açık bir şekilde ifade edilmiştir:

*“Andolsun, Mûsâ'yı da, “Kavmini karanlıklardan aydınlığa çıkar ve onlara Allah'ın (geçmiş milletleri cezalandırdığı) günlerini hatırlat” diye âyetlerimizle gönderdik. Şüphesiz burada çok sabreden, çok şükreden herkes için ibretler vardır.”*¹⁶⁹

Yüce Allah bu âyette, İsrâil oğullarına “Allah'ın günleri”ni hatırlatarak, öğüt vermek için mucizelerle, kanıtlarla ve Tevrât ile kavmine gönderdiği Hz. Mûsâ'nın da-

¹⁶⁷ İbrahim, 14/1-2.

¹⁶⁸ el-Mâtürîdî, III/5; ez-Zemahşerî, II/516; eş-Şevkânî, III/114-115; İbn Kesîr, II/541; el-Mevdudî, II/502; Esed, s. 499; Ateş, V/6; Toptaş, IV/242; Şimşek, III/87-88.

¹⁶⁹ İbrahim, 14/5.

vet sürecinden bir sahneyi haber vermiştir. Allah Hz. Mûsâ'ya âyetlerini göndermiş ve ona, "Halkını inkârın kopkoyu karanlıklardan aydınlığa çıkar, onlara "Allah'ın günleri"ni hatırlat!" diye emretmiştir.¹⁷⁰ Kur'an'ın, toplumların yaşadığı değişimlere, onların başlarına gelen kitlesel olaylara vurgu yapmasının amaçlarından birisi, tebliğde, insanları ilâhî mesajlara davette delil oluşturmasıdır. Nitekim âyette, bir tebliğci olarak Hz. Mûsâ'nın toplumların başlarına gelen olayları insanlara hatırlatması istenmiştir.

Sûrenin birinci âyetinde (14/1) Kur'an'ın gönderiliş amacı açıklanmıştı, burada aynı emirlerin Tevrat'ta da olduğu açıklanmıştır. Bir başka deyişle, Tevrat ile Kur'an'ın gönderiliş gayesinin aynı olduğu anlaşılmaktadır. Allah'ın Kur'an'ı Hz. Muhammed'e indirmesinin amacı, "zulumât"tan "nûr"a çıkarmak için davette bulunmak olduğu gibi, Hz. Mûsâ'nın da âyetlerle İsrâil oğullarına gönderiliş amacı aynıdır.¹⁷¹

Burada sözü edilen "günler", hatırlanabilen önemli / büyük tarihî olayların yaşandığı zamanlardır. Nitekim "gün / günler" kelimesinin Arap dilinde böyle bir anlamı vardır. "Falan kimse Arap günleri hakkında alimdir." denildiği zaman, onların başından geçen olaylar hakkında bilgi sahibidir, manası kastedilir. Kelime, hem olumlu / "na'mâ" hem de olumsuz "belâ" türünden önemli olaylar ve devirler hakkında kullanılmaktadır. "Eyyâmullâh", insanlığın ya da bir toplumun hayatında meydana gelen çok dikkat çekiçi olay, refah dönemini ya da sıkıntı dönemini ortadan kaldıran süreçtir. Her milletin tarihte iniş çıkışları, olumlu-olumsuz, başarılı-başarısız dönemleri bulunmaktadır. "Eyyâmullâh" kelimesiyle, geçmişteki önemli şahsiyetlere, toplumların başlarına gelen olaylara, onlara tutum ve davranışlarına göre verilen ceza ve ödüllere değinen insanlık tarihinin önemli olayları kastedilir. Nitekim Allah, isyanları, peygamberleri yalanlamaları sebebiyle birçok toplumu cezalandırmış, helâk etmiştir. Hz. İbrahim'e, Hz. Nûh'a inanmayan insanların, Nûh, Âd ve Semûd kavminin akıbeti, başlarından geçen olaylar, Allah'ın günleri kapsamına girer. Yüce Allah, Hz. Mûsâ'dan, gerek İsrâil oğullarının gerekse diğer milletlerin başlarına gelen felâketlerin yaşandığı zamanları hatırlatmak suretiyle insanlara öğüt vermesini, onları uyarmasını istemiştir.¹⁷²

"Zaman", toplumlar için en güçlü oluşturuculardan biri olduğu gibi, aynı zamanda en güçlü yıkıcıdır. Nitekim "eyyâmullâh" ifadesi de, toplumların başına gelen

¹⁷⁰ Esed, s. 499; Ateş, V/15; Toptaş, IV/245.

¹⁷¹ İbn Kesîr, II/542; Toptaş, IV/245.

¹⁷² el-Mâtürîdî, III/8; ez-Zemahşerî, II/519; Fahreddîn er-Râzî, **et-Tefsîru'l-Kebîr**, Dâru İhyâ't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, 1997, VII/65; el-Kâsimî, IV/463; Kutub, IV/2088; el-Mevdudî, II/505; Ateş, V/15; Toptaş, 245; Şimşek, III/91.

hem olumlu hem olumsuz, hem nimetlerle, refah ve bollukla, ödüllere, başarılarla hem de belalarla, sıkıntılarla, cezalarla imtihan edildikleri olayları ve bunların yaşandığı devirleri anlatır.

Âyette yapılan bu hatırlatmada, darlığa sonuna kadar göğüs germesini ve Allah'a yürekten şükretmesini bilen herkes için çıkarılacak derler vardır. İnsanlar geçmiş toplulukların nimetlerle ya da belâlarla imtihan edildiklerini öğrendiklerinde üzerlerine düşen sabır ve şükür konusunda daha uyanık olurlar.¹⁷³ Toplumların hayatından kesit sunularak tasvir edilen sosyal değişim olgusu Kur'an'ın bakış açısıyla sadece bir bilgi ve araştırma konusu değildir. Yüce Allah, Kur'an'ın muhatabı olan müminleri, toplumları etkileyen değişim süreçlerini öğrenmeye ve bunlardan dersler çıkarmaya çağırır.

F. “İzhâb” -Bir Toplum Ortadan Kaldırma Yerine Yeni Bir Halk Getirme-

İlâhî değerlere karşı çıkan toplumların, varlıklarını sonsuza kadar devam ettirmeleri mümkün değildir. Zaman içerisinde bu toplumun yerine, Allah'a itaat eden ilâhî değerlere sahip çıkan bir toplum gelebilir. Toplumları bu şekilde değiştirmek, daha doğrusu toplumlar ve nesiller arasında değişimin yasalarını koyup takdir etmek Yüce Allah'ın gücü dahilindedir:

“Allah'ın, gökleri ve yeri hak ve hikmete uygun olarak yarattığını görmedin mi? Dilerse sizi giderir ve yeni bir halk getirir.”¹⁷⁴

Allah gökleri ve yeri belli bir gerçekliğe göre yaratandır. Onları amaçsız ve boş yere yaratmamıştır.¹⁷⁵

Dilerse insanları ortadan kaldırır, helâk eder ve yerlerine bedel / karşılık olarak yeni bir yaratılmışlar topluluğu getirir. O'nun insanları yok etmeye, yerlerine yeni / başka bir hayat getirmeye –tıpkı varlığı yaratmaya kâdir olduğu gibi- gücü yeter. Yeni yaratılanlar insan şeklinde olabileceği gibi, başka varlıklar da olabilirler. Âyette geçen lâfzen “yeni bir yaratma getirir” ifadesi, yeni bir toplum getirir olarak anlaşılabilir. Burada yaratma eylemi, halk, insanlık anlamına gelir. Allah dilerse, asi olan insanları yok eder, itaatkâr olanları getirir. Sonrakiler öncekiler gibi olmazlar. Sonra gelenler de öncekiler gibi olsalardı, değişimin bir anlamı olmazdı. İbn Abbas'ın ifade ettiği gibi âyet, “Ey

¹⁷³ el-Kâsimî, IV/463; Esed, s. 499.

¹⁷⁴ İbrahim, 14/19.

¹⁷⁵ el-Mâtürîdî, III/18; Esed, s. 505.

inkârcılar, Allah sizi vefat ettirir, sizden daha erdemli, hayırlı ve itaatkâr bir topluluk yaratır." anlamına gelir. Buna göre, indiği dönem itibariyle âyetin muhatabı Mekke halkıdır. Nankörlüklerini bırakıp Allah'ın çağrısını kabul etmedikleri takdirde, onları vefat ettirip yerlerine yeni bir nesil getirilir. Yeni getirilen kavim, öncekilerden daha itaatkâr olur. Burada sözü edilen yaratılış, insan cinsiyle ilgili olan yeniden yaratmadır. Allah mevcut topluluklar gibi, herhangi bir topluluğun yerine bir başkasını getirmeye güç yetirendir. Bir toplumun yerine yeni bir toplumun getirilmesi, Mâide sûresi 54. âyetteki mananın bir başka ifadesidir.¹⁷⁶

Âyete, (14/19) insanların vefat ettirildikten sonra yeniden diriltilmeleri anlamı da verilmiştir.¹⁷⁷ Âyette yeniden yaratılacağı söylenenlerin insandan başka varlıklar olma ihtimali de göz önünde bulundurulmuştur. Buna göre âyetin manası, "Allah insanların yerine farklı cinsten varlıklar getirmeye de kâdirdir." demektir.¹⁷⁸

Burada açıklananları yapmak, var olan insanları yok edip yerlerine başka bir yaratılmışlar topluluğu yahut yeni bir kavim getirmek, diğer şeyleri yapmak Allah için zor değildir. "el-Kavî", "el-kâdir", sıfatlarına sahip olan bir varlığa hiçbir şey zor gelmez.¹⁷⁹

G. Ehlekne'l-Kurûne min Kablikum / Sümme Cealnâkum Halâife fi'l-Arz

Din toplumsal değişime yön veren faktörlerden birisidir. Bir yandan sahip olduğu inanç ve değerler sistemiyle toplumun kültürel yapısını değiştirirken, diğer yandan toplumun maddî yapısına da etkide bulunur. Aşağıdaki âyette de belirtildiği gibi, Yüce Allah Hz. Muhammed'e tâbi olanları, cahiliye Araplarının yerine geçirmiştir, toplumda liderlik rolünü onlara vermiştir. Dinlerine bağlı kaldıkları ve onun gereği olan iyi davranışları sürdürdükleri müddetçe, bu konum ve role sahip olmaya devam edeceklerini bildirmiştir:

"Andolsun, sizden önceki nice nesilleri peygamberleri, kendilerine apaçık deliller getirdikleri hâlde (yalanlayıp) zulmettikleri vakit helâk ettik. Onlar zaten inanacak değillerdi. İşte biz

¹⁷⁶ el-Mâtürîdî, III/18; ez-Zemaşerî, II/526; er-Râzî, VII/82; el-Kurtubî, IX/232; eş-Şevkânî, III/128; Celalüddin Muhammed İbn Ahmed el-Mahallî, Celalüddin Abdurrahman İbn Ebî Bekr es-Suyûtî, **Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Kerîm**, Dâru'l-Kalem, Kahire, 1966, s. 235; es-Sa'dî, s. 378; Kutub, IV/2095; es-Sâbûnî, II/95; Esed, s. 505; Ateş, V/21; Toptaş, IV/253.

¹⁷⁷ el-Mâtürîdî, III/18; es-Sa'dî, s. 378.

¹⁷⁸ eş-Şevkânî, III/128; Kutub, IV/2095.

¹⁷⁹ es-Sâbûnî, II/95; Bilmen, IV/1685; Toptaş, IV/253.

suçlu toplumu böyle cezalandırırız. Sonra, nasıl davranacağımızı görelim diye, onların ardından yeryüzünde sizi onların yerine getirdik.”¹⁸⁰

Âyet, Hz. Muhammed'e ve onun getirdiği Kur'an'a tâbi olan müminlere hitap etmektedir: Allah, tarihte, haksızlık eden, peygamberlere ve getirdikleri mesajlara karşı çıkan nice kuşakları helâk etmiştir. Peygamberlerin getirdiği mesajları inkâr eden, zulüm ve isyanı alışkanlık haline getiren, dolayısıyla ilâhî imtihanı başaramayan kimselerden liderlik rolünü geri almıştır. Tarihin belli bir döneminde de Kur'an'ın ilk muhatabı olan Araplar, öncekilerin yerine getirilmiştir. Hz. Muhammed'e uyanlar, tarihte kökleri kesilen toplumların ardından yeryüzünde hüküm süreceklerdir. İyi davrandıkları ve olumlu özelliklerini korudukları müddetçe varlıklarını devam ettireceklerdir. Fakat önceki kuşakların tâbi olduğu sosyal yasalar onlar için de geçerlidir. Eğer Müslümanlar da ilâhî âyetlerden yüz çevirir, zulme yönelirlerse, onlar da helâk olmayı hak ederler. Olumlu özelliklerini yitirip zulme, kötülüğe, günahlara dalarlarsa, Allah onları büyük bir felâketle yok eder ya da düşmanlarını onların başlarına musallat kılar. Öncekilerin uğradıkları akıbete uğrarlar, tarihten silinirler. İşte bunlar toplumlar için geçerli olan ilâhî yasalardır.¹⁸¹

H. “Vâris” Kılma / “Vâris” Olma

Tarihte olumsuz davranışları sebebiyle pek çok toplumun helâk edildiği ve onların yerlerine başka toplumların getirildiği Kur'an'da haber verilmektedir. Toplumlardan, bu geçmiş medeniyetlerin başlarına gelenlerden ders çıkarmaları istenmektedir. Bir medeniyetin yerine yeni bir medeniyetin getirilmesinin sosyolojik bir ilke olduğuna işaret edilmektedir. Helâk edilen toplumlardan sonra, kimlerin onların yerini alacağı belirtilmekte ve her dönemde bu role ve gereklerini yerine getirmeye layık birilerinin bulunacağı vurgulanmaktadır.¹⁸²

Toplumsal değişimler, bazen siyasal ve ekonomik açıdan zayıflatılarak temel insanî haklardan yoksun bırakılan ve ezilen gurup ya da toplulukların içinde buldukları durumdan kurtulma isteklerinin eyleme dönüşmesiyle gerçekleşir. Bu tür değişim taleplerine değinen âyetlerden birisi şudur:

“Şüphesiz ki, Firavun yeryüzünde (ülkesinde) büyüklük taslamış ve ora halkını sınıflara ayırmıştı. Onlardan bir kesimi eziyor, oğullarını boğazlıyor, kadınlarını ise sağ bırakıyordu. Şüp-

¹⁸⁰ Yunus, 10/13-14.

¹⁸¹ el-Mevdudî, II/296; Ateş, IV/209; Şimşek, II/529.

¹⁸² Erdoğan Pazarbaşı, **Kur'an ve Medeniyet**, Pınar Yayınları, İstanbul, 1996, s. 234-235.

*hesiz o, bozgunculardandı. Biz ise, istiyorduk ki yeryüzünde ezilmekte olanlara lütufta bulunalım, onları önderler yapalım ve onları vârisler kılalım. Yeryüzünde onları kudret sahibi kılalım ve onların eliyle Firavun'a, Hâmân'a ve ordularına, çekinegeldikleri şeyleri gösterelim."*¹⁸³

Kendisini büyüklük duygusuna kaptıran, ülkesi Mısır'da üstünlük taslayan, zorbalık yapan ve azgınlıkta sınır tanımayan Firavun, yönetimi altındaki insanlara adil davranmamış, onları sosyal tabakalara / sınıflara ayırmıştır. Yönetimi altındaki İsrâil oğullarını ezmiş, hor ve güçsüz duruma düşürmüş, köleleştirmiş, Mısır toplumu içerisinde en aşağı tabakalara itmiş, bütün insan haklarından yoksun bırakmış, onlara acıların en büyüğünü reva görmüştür. Onların yeni doğan erkek çocuklarını öldürüp, hizmetçi olmaları için kızlarını sağ bırakmıştır.¹⁸⁴

Yüce Allah ise, ezilenleri, ezmekte olan düşmanların mülküne yani Firavun'un ve çevresinin şeref ve itibarına, ülkesine, ellerindeki imkânlarla vâris kılmayı dilemiştir. Allah hor görülen, yeryüzünde güçsüz duruma düşürülen İsrâil oğullarını Hz. Mûsâ'nın önderliğinde Firavun'un esaretinden, baskı ve zulmünden kurtarmış, onlara nimet ve imkânlar vermiştir. Aralarından daha başka peygamberler göndererek onları önderler yapmıştır. Önceleri hor görülen, alay edilen, zorla itaat ettirilen köle konumunda kimse-ler iken, onların din ve dünya işlerinde, iyilik yapmada, yöneticilikte kendilerine itaat edilen öncüler, yöneticiler olmasını sağlamıştır. Hz. Süleyman ve Hz. Dâvûd döneminde güçlü bir devlet kurmuşlardır. Şam'a ve uzun süre esaret hayatı yaşadıkları, kaçmak zorunda kaldıkları Mısır'a hâkim olmuşlardır. Bu topraklarda güç ve iktidar sahibi olmuşlar, diledikleri gibi tasarrufta bulunmuşlardır. Peygamberlerine iman eden ve onların getirdikleri mesajlara uygun olarak hayatlarını düzenleyen İsrâil oğulları medeniyet bakımından yükselmişlerdir. Allah'ın toplumlar için koymuş olduğu yasalar onların şahsında bir kez daha gerçekleşmiştir.¹⁸⁵

Toplumsal değişimin meydana geli biçimlerinden birisi, uzun süre baskı altında yaşamış, siyasal ve ekonomik bağımlılıkla birlikte her türlü yoksunluğa maruz bırakılmış bir topluluğun isyanıdır. Kur'an, bu durumu uzun süre Firavunların baskısı altında yaşayan İsrâil oğullarının Mısır'dan çıkarılmaları hadisesinde ortaya koymuştur.¹⁸⁶

¹⁸³ Kasas, 28/4-6.

¹⁸⁴ es-Sâbûnî, II/424; Esed, s. 781; Ateş, VI/437.

¹⁸⁵ er-Râzî, VIII/578-579; el-Kurtubî, XIII/165; el-Beyzâvî, II/186-187; el-Kâsimî, V/416; Kutub, V/2678; ez-Zuhaylî, XX/58; es-Sâbûnî, II/425; Esed, s. 781; Ateş, VI/437; Şimşek, IV/48.

¹⁸⁶ Sıddıkî, s. 53.

Bu âyetler, İsrâil oğullarının tarihi ve onların Mısır'da hâkim olan yönetim karşı-sındaki mücadeleleriyle ilgili olmakla birlikte, insanlık tarihinde sürekli tekrarlanan bir gerçekliğe işaret eder.¹⁸⁷

Bazı devirlerde toplum içerisinde zorlanma ve gerilim çok fazla artar. İşte bu tür toplumsal patlamaların ardından dinsel diriliş hareketlerinin ortaya çıkması söz konusu olabilmektedir. Nitekim İsrâil oğullarının yaşadıkları baskının had safhaya varması, Allah'ın, kurtulmaları için Hz. Mûsâ'yı peygamber olarak göndermesi, onlar için yeni bir sosyal kültürel dönemin, değişimin başlangıcı olmuştur. Hz. Mûsâ'nın getirdiği ilâhî mesajlar, İsrâil oğullarının hayatlarında köklü değişikliklere yol açmıştır. Burada dinin toplumsal değişim üzerindeki etkisi açıkça görülmektedir.

Yönetim, hâkimiyet ve maddî güç bakımından üstün konumda olan Firavun ve kavmi, bu konumlarını kaybederlerken, Firavun'un baskısı altında ezilen ve güçsüz bırakılan İsrâil oğulları Hz. Mûsâ'nın önderliğinde esaretten kurtulmuş kendi medeniyetlerini kurabilecek imkânlar kavuşmuşlardır. Bu gelişmeler, Firavun ve kavmi için çökme ve dağılma yönünde, İsrâil oğulları için ise, gelişme ve ilerleme yönünde bir değişim olmuştur. İsrâil oğullarının "vâris kılınması", medeniyet ve hâkimiyet açısından üstün konuma getirilmeleri, Firavun kavminin ise, hâkimiyet ve güçlerini kaybetmeleri anlamına gelir.

Bir şeye vâris olmak, onu bir önceki kuşaktan devralmaktır. Bir âyette müminlerin, yeryüzüne vâris olacakları, oralarda hâkimiyet kuracakları, başarılar elde edecekleri belirtilmiştir. Yeryüzündeki hâkimiyetin, zorba, bozgunculuk yapan toplumlardan alınacağı, ilâhî değerlere tâbî olan sâlih kimselere miras olarak verileceği ifade edilmiştir. Yeryüzüne mirasçı olma durumu, ilâhî değerlere sahip çıkma şartına bağlanmıştır. Dine ve dinî değerlere samimi biçimde sahip çıkan toplumlar, kültürel bakımdan güçlü bir toplumsal yapı kurabilecekleri gibi, ekonomik ve siyâsî alanlarda da üstünlük sağlayabilirler. Burada dinin, sosyal yapının maddî ve manevî unsurlarını olumlu yönde etkilemesinden, toplumdaki diğer sosyal kurumlara da önderlik etmesinden söz edebiliriz:

*"Andolsun, Zikir'den (Tevrat'tan) sonra Zebûr'da da, "Yere muhakkak benim iyi kullanıma varis olacaktır" diye yazmıştık. Şüphesiz bunda Allah'a kulluk eden bir toplum için yeterli bir mesaj vardır."*¹⁸⁸

¹⁸⁷ Siddikî, s. 53.

¹⁸⁸ Enbiyâ, 21/105.

Yüce Allah, Hz. Dâvud'a indirilen Zebur'da "zikir"den sonra "arz"a iyi kulların vâris olacağını yazmıştır. Âyette "zikr" ile kastedilen, Kur'an, Ümmü'l-Kitâb / ezeli olan Levh-i Mahfûz, Tevrat ya da Allah'ın semâdan indirmiş olduğu kitaplar olabilir.¹⁸⁹

Âlimlerin bir kısmı âyette sözü edilen "arz"ın cennet, bir kısmı ise, dünya üzerindeki yerler olduğunu ileri sürmüşlerdir:

Yüce Allah indirmiş olduğu kitaplarda ya da Hz. Dâvûd'a indirdiği Kitap'ta dünyaya sâlih kulların vâris olacağını bildirmiştir. Âyette sözü edilen "zikr"e yani ondaki öğütlere uyan sâlih kullar "arz"a vâris olacaklardır. Yeryüzü bozgunculuk yapanlardan alınır, layık olan kimselere verilir. Yeryüzünde kalıcılık ıslâh ve düzeltme kanununa tâbidir, bozguncuların kalıcılık hakkı yoktur. Dünyanın şurasında ya da burasında zayıf düşürülmüş müminler, Hz. Muhammed'e uyanlar, yeryüzüne varis olacak sâlih kimselere dahildir. Firavun ve onun gibi zorbarların yok edilmeleri ve zayıf gördükleri kimselerin yeryüzünde hâkimiyet kurmaları, İsrâil oğullarının arz-ı mukaddese vâris olmaları, Hz. Muhammed'e tâbi olanların hâkimiyetleri, önce Mekke'ye mirasçı olmaları, az zaman içerisinde doğuda ve batıda önemli fetihler gerçekleştirmeleri, genel anlamda müminlerin inkârcıların hâkim oldukları topraklara vâris olmaları ıslah / düzeltme ve layık olma ilkeleri uyarınca gerçekleşmiştir. Yeryüzüne vâris olmak, tevhid esaslarına uygun iman eden, sâlih amel işleyen, dinin emirlerine uyan, Kur'an'ın mesajlarını hâkim kılan, Hz. Muhammed'in yolunu izleyen, Müslümanlarla birlikte toplumsal bütünlük oluşturan, Allah'a ortak koşmaktan, tefrika ve ayrılıklardan korunan sâlih kulların hakkıdır. Hak dine samimiyetle bağlanan, onu öğrenip gereklerini yerine getiren, sağlam bir inanca sahip bulunanlar, olumlu ahlâkî özelliklerle donananlar, Allah'a ibadet ve itaatte devamlılık gösteren toplumlar başarı elde ederler, dünya hayatına mirasçı olurlar.¹⁹⁰

Bazı sahabe ve tâbiûn alimleri, Allah'a itaat eden sâlih kulların vâris olacakları "arz"ın cennet yurdu olduğunu ileri sürmüşlerdir. Zira dünyaya sâlihlerden başkaları da vâris olabilmektedir.¹⁹¹

Âyette, sâlihlerin dünyada iken yeryüzüne, âhirette de cennete varis olacakları müjdelenmiş olabilir. Çünkü ilâhî kitapların içerdiği mesajlar, toplumları ahlâkî çökün-

¹⁸⁹ İbn Atıyye, IV/103; en-Nesefî, III/138; el-Beyzâvî, II/80; es-Sâbûnî, II/276; es-Sa'dî, s. 481; Bilmen, IV/2188; Ateş, V/528.

¹⁹⁰ el-Mâverdî, III/475; el-Beyzâvî, II/80; Hicâzî, II/560; Yazır, V/3373-3374; Bilmen, IV/2188; Ateş, V/528; Şimşek, III/398.

¹⁹¹ el-Mâverdî, III/475; İbn Kesîr, III/210; Ateş, V/528.

tüden kurtarır, yüceltir, iyi ve birbiriyle bütünleşmiş cemiyetlerin oluşmasını sağlar. Birbirini seven erdemli insanların oluşturduğu toplum başarılı olur ve amacına ulaşır. Dolayısıyla âyette müminlerin başarıya ulaşacakları ve dünyanın bir kısmına hâkim olacakları müjdesi, âhirette de cennete gidecekleri müjdesiyle birlikte verilmektedir. Ancak başarıya ulaşmanın şartı dinin ruhuna bağlanmaktır.¹⁹²

Bununla birlikte dünyaya maddî anlamda mirasçı olmak iman edenlerin tekelinde olan bir husus değildir. Dünyada maddî anlamda güç sahibi olmanın, bilgiye ve teknolojiye hükmetmenin kendine özgü kuralları vardır. Bu kurallara riayet eden herkes – ister mümin olsun ister olmasın- başarılı olabilir.¹⁹³

İ. “Enşe'nâ minba'dihim Karnen / Kurûnen Âharîn” “Enşe'nâ ba'dehâ Kavmen Âharîn”

Kur'an'da bazı âyetlerde, toplumsal değişimin inanç ve değerlerle ilgili olan kültürel boyutu ele alınır. Bu tür âyetlerden birisinde, “zâlim” olarak nitelenen bir toplumun ardından ilâhî değerler doğrultusunda şekillenen bir toplumun getirilişi anlatılır:

“Biz zulmetmekte olan nice memleketleri kırıp geçirdik ve onlardan sonra başka başka toplumlar meydana getirdik.”¹⁹⁴

Bu âyette, Allah, Hz. Muhammed'i ve getirdiği mesajları yalanlayan Mekke halkını korkutmaktadır. Yüce Allah Mekkeli müşriklerden önce nice zalim, -müşrik, Allah'ı inkâr eden, O'nun âyetlerini ve peygamberini yalanlayan, isyankâr, ilâhî mesajlar karşısında büyülenen, inatçılık yapan, zulümde ısrar eden- kent halkını, toplumları helâk etmiş, kırıp geçirmiş, onlardan sonra yerlerine başka toplumları, var etmiş, yaratmış / getirmiştir. Yeni getirilen toplumlar öncekiler gibi olmazlar; helâk edilenlerden daha hayırlı kimselerdir. Bu değişim durumu hiçbir millet, toplum ya da dinî gurup için kaçınılmaz değildir. Her devirde sorumluluklarını yerine getirmeyen milletler helâk edilir, yerlerine başkaları getirilir. Bütün toplumlar bu ilâhî yasaya tâbidirler.¹⁹⁵

¹⁹² Ateş, V/528-529.

¹⁹³ Şimşek, III/398.

¹⁹⁴ Enbiyâ, 21/11.

¹⁹⁵ el-Mâtürîdî, III/320; eş-Şevkânî, III/498; el-Cezâirî, III/400; ez-Zuhaylî, XVII/24-25; es-Sâbûnî, II/256-257; Esed, s. 648; Şimşek, III/367.

Âyette geçen “el-kasm”, dehşetli bir şekilde kırmak, kırıp geçirmek demektir. Yine “karye”den kasıt, o bölgenin halkıdır. “Ehleknâ kavmen” / bir halkı helâk ettik, “en-se’nâ kavmen âharîn” / yerlerine başka bir halkı getirdik, denilmektedir.¹⁹⁶

Yüce Allah’ın, zalim toplumları helâk etmesi neticesinde insan topluluklarının sonu gelmez. Zulmedenlerin yerine Allah’a itaat eden topluluklar meydana getirilir; böylelikle yeni bir nesil türer. Zalim yönetimler yok edilerek onların yerlerine adil yönetimler getirilir.¹⁹⁷

Kur’an’ın sosyolojik konulara bakışı, bir tür tarih sosyolojisi gibidir. Kur’an, toplumların uğradıkları değişim süreçlerini, iniş ve çıkışları, kültürel yapılarını ilâhî değerlere uygun ya da aykırı olarak şekillendirmişlerini, tarihten aktardığı kesitler üzerinde göstermeye çalışmıştır. Zaman içerisinde ilâhî değerlere uygun kültürel yapıya sahip toplumların ardından, bu değerlere sahip çıkmayan ve helâk olan toplumların geldiği ya da bunun tersi yönünde değişimlerin gerçekleştiğini anlatmıştır:

*“Andolsun biz, Nûh’u kendi kavmine peygamber olarak gönderdik de, “Ey kavmim! Allah’a kulluk edin. Sizin O’ndan başka hiçbir ilâhınız yoktur. Allah’a karşı gelmekten hâlâ sakınmaz mısınız?” dedi. Bunun üzerine kendi kavminden inkâr eden ileri gelenler şöyle dediler: “Bu ancak sizin gibi bir beşerdir, size üstünlük taslamak istiyor. Eğer Allah dileseydi, bir melek gönderirdi. Biz önceki atalarımızdan böyle bir şey duymadık.” “Bu, ancak cinnet getirmiş bir adamdır. Öyle ise bir müddet onu gözetleyiniz.” (Nûh), “Rabbim! Beni yalanlamalarına karşı bana yardım et!” dedi. Bunun üzerine Nûh’a, “Bizim gözetimimiz altında ve vahyimize göre o gemiyi yap” diye vahyettik. “Bizim emrimiz gelip de tandır kaynamaya başlayınca, (sular coşup taşığında Nûh’a) dedik ki: “Her cins canlıdan (erkekli dişili) birer çift, bir de kendileri aleyhinde daha önce hüküm verilmiş olanlardan başka aileni gemiye al ve zulmeden kimseler hakkında bana hiç yalvarma! Şüphesiz onlar suda boğulacaklardır.” Sen ve beraberindeki kimseler, gemiye bindiğiniz zaman: “Bizi zalim kavmin elinden kurtaran Allah’a hamd olsun” de. Yine de ki: “Ey Rabbim! Beni bereketli bir yere kondur. Sen, konuk edenlerin en hayırlısısın.” Şüphesiz bu olayda ibretler vardır. Biz gerçekten (kullarımızı) imtihan ederiz. **Sonra onların (Nûh kavminin) ardından başka bir nesil yarattık.** Onlara, kendilerinden, “Allah’a kulluk edin, sizin O’ndan başka hiçbir ilâhınız yoktur, hâlâ O’na karşı gelmekten sakınmaz mısınız?” diye öğüt veren bir peygamber gönderdik. O peygamberin kavminden, Allah’ı inkâr eden, âhireti yalanlayan ve bizim dünya hayatında kendilerine bol bol nimet verdiğimiz ileri gelenler şöyle dediler: “O da ancak*

¹⁹⁶ ez-Zemahşerî, III/103; er-Râzî, VIII/123.

¹⁹⁷ Toptaş, V/122.

sizin gibi bir insandır. Sizin yediğiniz şeylerden yiyor, içtiğiniz şeylerden içiyor.” “Andolsun, kendiniz gibi bir beşere itaat ederseniz mutlaka ziyana uğrarsınız.” “O, öldüğünüz, toprak ve kemik hâline geldiğiniz zaman sizin tekrar mutlaka (diriltip) çıkarılacağınızı mı vaad ediyor?” “Hâlbuki bu size vaad olunan şey, ne kadar da uzak!” “Hayat, bu dünya hayatından ibarettir. Ölürüz ve yaşarız. Biz tekrar diriltilecek değiliz.” “Bu, Allah’a karşı yalan uyduran bir kimseden başkası değildir. Biz ona inanmayız.” O peygamber, “Ey Rabbim! Yalanlamalarına karşı bana yardım et!” dedi. Allah, “Yakın zamanda mutlaka pişman olacaksınız!” dedi. Derken onları o korkunç ses, kaçınılmaz olarak kısıyorak yakalayiverdi de kendilerini çör çöp yığını hâline getirdik. Zalimler topluluğu, Allah’ın rahmetinden uzak olsun! **Sonra bunların arkalarından başka nesiller yarattık.** Hiçbir ümmet, kendi ecelinin önüne geçemez, onu geciktiremez de. Sonra arka arkaya peygamberlerimizi gönderdik. Her ümmete kendi peygamberi geldikçe, onu yalanladılar. **Biz de onları birbiri ardından helâk ettik ve onları birer ibretli hikâyeye yaptık.** Artık inanmayan bir kavim, Allah’ın rahmetinden uzak olsun!”¹⁹⁸

31. âyette, Nûh kavminden sonra, bu devirlerdeki ilk toplumların ardından başka yeni “karn” / nesiller meydana getirdik buyrulmuştur. Helâk edilen Nûh kavminden ya da Hz. Nûh’un soyundan ve gemide taşınanların neslinden mümin olanların ardından namazı ziyan eden, arzu ve eğilimlerin peşinden giden, hiçbir ahlâkî ölçü tanımayan kavim ortaya çıkmıştır. Bu yeni nesillerin Âd ve Semûd kavimleri olabileceği belirtilmiştir. Bununla birlikte âyette açıkça belli kavim kastedilmediği söylenmiştir.¹⁹⁹

41-44. âyetlerde Allah’ın, isyanları yüzünden helâk olan toplumların ardından başka yeni nesiller getirdiği, yeni topluluklar, yeni uygarlıklar ortaya çıkardığı anlatılır. Toplumların helâkinin ardından o bölgeler, insan topluluklarından yoksun bırakılmaz. Aksine Allah, inkârcılığı sebebiyle helâk edilen önceki toplumun yerine yeryüzünü imar etmeleri için yeni bir halk getirir.²⁰⁰ Yüce Allah, “Fe etba’nâ ba’dahum ba’dan” buyurarak, bu toplumlara ardı ardına peygamberler gönderdiğini, peygamberleri yalanlayan, onlara karşı çıkan bu nesilleri de birbiri ardıca helâk ettiğini haber verir.²⁰¹

K. “İnsanların Bölük Bölük Allah’ın Dinine Girmesi”

Nasr sûresi, insanların kitleler halinde eski inanç ve dinlerini terk ederek İslâm dinine girmelerini anlatır. Müslümanlar Hicaz bölgesinde etkin bir güç, İslâm kültürü de

¹⁹⁸ Mü’ mimûn, 23/23-42.

¹⁹⁹ el-Beyzâvî, II/103; en-Nesefî, III/178; el-Kâsimî, V/232; el-Merâğî, VI/282; Hicâzî, II/624; el-Cezâirî, III/516; Yazır, V/34-52; Esed, s. 693-694.

²⁰⁰ er-Râzî, VIII/277; Hicâzî, II/627; Esed, s. 693.

²⁰¹ en-Nesefî, III/180; el-Merâğî, VI/285; Ateş, VI/101.

toplumun yaşantısını belirleyen baskın bir unsur haline geldiğinde, Arap Yarımadasında yaşayan kabileler guruplar halinde İslâm dinine girmeye başlamışlardır. “Efvâcen” yani kitleler halinde gerçekleşen bu din değiştirme hadisesi, tam bir sosyal-kültürel değişim olmuştur:

*“Allah’ın yardımı ve fetih (Mekke fethi) geldiğinde ve insanların bölük bölük Allah’ın dinine girdiğini gördüğünde, Rabbine hamd ederek tespihte bulun ve O’ndan başışlama dile. Çünkü O, tövbeleri çok kabul edendir.”*²⁰²

Bazı müfessirlere göre bu sûre Mekke’nin fethinden iki yıl sonra indirilmiştir. Sûre sadece Mekke’nin fethini değil, Hz. Peygamberin daha sonraki fetihlerini de içine alacak bir anlama sahiptir. Mekke’nin fethi dinin yayılması açısından önemli sonuçlar vermiştir. İnsanların birer ikişer İslâm’a girdikleri dönem geçmiş, bölük bölük, kabile kabile Müslüman olmaya başlamışlardır. Kabileler kendi iradeleriyle İslâm’a girmeye başlamışlardır. Özellikle hicretin dokuzuncu yılında Araplar heyetler halinde Hz. Peygambere gelerek Müslüman olmuşlardır. Mekke’nin fethini takip eden süreçte Müslümanlar büyük bir güç haline gelmişlerdir. Fetihden iki yıl sonra İslâm inancı Arap yarımadasında kesin bir zafer kazanmış ve insanlar tarafından benimsenmiştir. Yarım adada İslâm’a karşı çıkabilecek güç kalmamıştır. Müslümanların bu konuma gelmelerinde Mekke’nin fethi, önemli bir basamak oluşturmuştur.²⁰³

Âyette tasviri yapılan zafer zamanı, tam bir değişim dönemidir. Bu dönemde İslâm toplumunun kurumları oluşmuş, Arap yarımadasında hâkimiyet sağlanmış, otorite kurulmuş, şehirlere yöneticiler atanmış, eğitimciler gönderilmiştir. İnsanları tehdit ve baskı altında tutan liderler dönemi sona ermiştir. “İnsanlar fevc fevc gelip...” Allah’ın dinine boyun eğmişlerdir.²⁰⁴ Müslümanların başta Hicaz bölgesi olmak üzere Arap Yarımadasında nüfûz sahibi olmaları, dinî değerlerin insanlara kolaylıkla ulaştırılmaya başlanması, eski inanç ve değerleri savunan güç odaklarının ortadan kalkması, İslâm dinine girme yönünde toplumsal değişimin önünü açmıştır. Arap Yarımadasında değişen koşullar ve belirleyici hale gelen İslâm kültürü, guruplar halinde insanların din değiştirmelerine sebep olmuştur. Sûrede anlatılan sosyal değişme, Kur’an’da teşvik edilen değişim yönüne sahiptir. Bu değişimle birlikte tarihin akışı da değişmiştir.

²⁰² Nasr, 110/1-3.

²⁰³ el-Mevdudî, VII/286; Ateş, XI/154; Şimşek, V/499.

²⁰⁴ Duman, III/598.

Arap yarımadasında insanların kültürel çevreleri, İslâm kültürü yönünde değişmeye başlamıştır. Bu değişimle henüz karşı karşıya gelmemiş olan kesimler, karşılıklı etkileşim süreçleri içerisinde yeni kültürün değer ve normlarını benimsemeye başlamışlardır. Önceki gelenek ve değerlerini terk ederek yerine yenilerini edinmişlerdir.

L. “İnkılâb”

“el-Kalb” kelimesi, bir şeyin değişmesi manasına gelir. *Taklîbu’ş-şey’*, bir şeyin bir halden başka bir hale dönmesidir. “el-İnkılâb”, mutlak manada dönüştür. “el-İnkılâb”, el-insırâf yani bırakmak, terk etmektir. “el-İnkılâbu ilâllâh”, Allah’a dönmektir. “İnkalebe fulânun sûe munkalebin”, falan kimsenin durumu, kötü bir hale döndü demektir.²⁰⁵

Kur’an’da “k-l-b” sözcüğünden türetilen kelimelerle, değer yargıları, dünya görüşü, tutum ve davranışlarda meydana gelen değişmeler dile getirilir. Özellikle toplumların sınanma anlarındaki tutum ve değer değişimi anlatılır. “K-l-b” fiil kökünden türetilen “İnkılâb” kalıbı, Kur’an’da sosyal değişimi ifade eden, sosyal patlama ve çöküşlerle ilişkilendirilebilecek sosyolojik kavramlardandır.²⁰⁶

Yüce Allah bir âyette, “zalemû” zulüm yapanlar diye nitelediği ve toplumda hâkim konumda olan tabakanın gelecekte bu konumunu yitireceği bir sürece gireceği yani bir tür toplumsal değişimin yaşanacağı haberini vermektedir. Toplumun idarî ve ekonomik kaynaklarını elinde bulunduran, toplumunun geri kalan kesimine zulmeden yani haksızlık ve adaletsizliğe yol açan davranışlar sergileyenlerin gelecekte toplum içerisindeki bu -ayrıcılık, hâkim- konumlarını kaybedeceklerini bildirmektedir:

*“İman edip sâlih iş yapan, Allah’ı çok zikreden ve haksızlığa uğradıkları zaman kedilerini savunanlar hariç. Zalimler, pek yakında nasıl bir yıkılışla alt üst olacaklarını bileceklerdir.”*²⁰⁷

Âyete geçen “İnkılâb” kelimesi, toplumsal ve siyasi boyutuyla İnkılâbı yani değişimi ifade eder. Bu âyette, bir toplumdaki zulmedici yönetici sınıfın yakın bir gelecekte devrimle ortadan kaldırılacağı haber verilmiştir. Âyette kullanılan “İnkılâb” ifadesi, toplumun başındaki zulmetmekte olan yönetici zümrenin aşağı edileceğini anlatmaktadır.

208

²⁰⁵ el-İsfehânî, s. 411; İbn Manzûr, I/685-686; el-Firûzâbâdî, IV/291; el-Halebî, III/387.

²⁰⁶ Yolcu, s. 108; Okumuş, *Kur’an’da Toplumsal Çöküş*, s. 89-90; Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 190.

²⁰⁷ Şuara, 26/227.

²⁰⁸ Eliaçık, s. 243-244; Bayraklı, s. 190.

İnkılâbı konu alan bu âyetin baş tarafında bunun bedeli açıklanır. İnkılâbın bedeli, iman, sâlih amel, Allah'ı çok zikretmek ve yapılmakta olan zulme, haksızlığa kaşı çıkmaktır.²⁰⁹

“İnkılâb”, bir toplumsal dönüşüm olayının en şiddetli anını anlatır. Âyetteki tehdit içerikli üslup da bunu desteklemektedir. Dönüşüm sürecine giren ve kendini değiştirmeye çalışan toplumun başında, bu değişime karşı duran, direnen, engelleyen yönetici bir azınlık bulunmaktadır. Israrla toplumun idârî kurumlarını ve ekonomik kaynaklarını sahiplenmekte ve zulüm yapmaktadır. Zulme uğrayanlar bu zorba azınlığı, şiddetli bir sarsıntı ile yerlerinden söküp atmak isteyeceklerdir. İşte değişimin bu anı “İnkılâb” olarak ifade edilir.²¹⁰

Haksızlık ve adaletsizliğe yol açan fiillerin işlenmesiyle gerçekleşen zulüm, toplumda bu yönde gerçekleşecek değişmelerin sebebinin teşkil eder. Toplum içerisinde çeşitli nedenlerle meydana gelen adaletsizlik ve haksızlıkları bir takım sosyal tepkilere, karşı koymalara sebep olur ve bunu takiben İnkılâplara yol açar.²¹¹

Bu âyette (26/227), sözü edilen toplumsal değişimin sebepleri, çeşitli sosyal alanlardaki bozulmalar, yozlaşmalar, kuralsızlığın hâkim olması, tutum ve davranışların ahlâkî kurallar tarafından değil, çıkar ve hırs tarafından yönlendirilmesidir.

“İnkılâb” neticesinde zulmeden tabakanın baskısından kurtulmak, tek başına yeterli değildir. Toplum doğru inanç ve değerlere bağlı olarak adil ve eşitlikçi, yeni bir sosyal yapı inşa etmek durumundadır.

Kültür değişimini “İnkılâb” kelimesiyle ifade eden Kur'an, bu devrimin toplumu yıkacak derecede değişime uğratacağına dikkat çekmiştir. Bu durum karşısında milletlere düşen görev, kendi doğru inanç ve değerlerini muhafaza etmektir. Bunu başaramadıkları takdirde, büyük bir değişimle çözülmeye doğru gidecekleri Kur'an'da belirtilmiştir:²¹²

*“Ey iman edenler! Siz eğer kâfir olanlara uyarsanız sizi gerisingeriye (küfre) çevirirler de büsbütün hüsrana uğrarsınız.”*²¹³

²⁰⁹ Eliaçık, s. 248.

²¹⁰ Eliaçık, s. 248.

²¹¹ Çelik, s. 60-61.

²¹² Bayraklı, s. 192.

²¹³ Âl-i İmrân, 3/149.

Âyette, “gerisingeriye çevrilmek” ve “büsbütün hüsrana uğramak” yani iflâsa düşmek olguları “inkılâb” çerçevesinde ele alınmıştır. Burada sözü edilen inkılâb, bir toplumun yerleşmiş şimdiki kültürünü bırakıp eski kültürüne dönmelerini ifade eder. Söz konusu geri dönüş, kültürlerin çatışması suretiyle gerçekleşir. Âyette, biri imanla, diğeri inkârcılıkla mayalanmış iki kültürün mücadelesi örnek verilmiştir. Bu mücadelede, imanla yoğrulmuş kültürün kaybetmesi halinde, o toplumda geriye dönüş baş gösterir. Âyetteki “gerisingeriye çevrilirler” ifadesi, işte bu geriye dönüşü anlatır. Bu geriye dönüş, bir kültürel değişim olup, toplumun ileriye doğru hareket etme cesaretini yok eder, önünü göremez hale getirir. Toplumun önünü açacak akli eylemlerin ürünü olan düşünce sancısı karşısında korkaklaştırır. Sonuçta toplum, geçmişin kültürünü kutsallaştırarak ona sığınmaya çalışır. İşte kültürdeki bu değişim, Kur'an'a göre, “hüsrana uğramak”la sonuçlanır.²¹⁴

Eğer müminler, inkârcılara, Yahudilere, Hıristiyanlara, münâfıklara itaat ederlerse, emir ve isteklerine uyarlarsa, onların sözlerini tutup, ayartmalarına kulak verirlerse, gerisin geriye inkâra ve dalâlete düşmelerine yol açarlar. Müminleri, inkâra döndürürler, İslâm nimetinden yoksun bırakırlar.²¹⁵

Âyette sözü edilen “itaat”, din konusunda inkârcılara uymaktır. İtaatin, düşmanlarla savaşmayı terk etmek konusunda olabileceği de söylenmiştir.²¹⁶

Âyette geçen, “yeruddükum alâ a'kâbikum” yani sizi ökçelerinizin üzerinde gerisingeriye döndürürler ifadesi, kinâye türünden bir benzetmedir. Sizi önceki / eski dininize yani iman etmiş iken inkâra, Allah'a ortak koşmaya çevirirler, anlamındadır.²¹⁷

Uhud Savaşı devam ederken Hz. Peygamberin öldüğü söylentisinin yayıldığı sırada bazı müşrikler ya da münâfıklar müminlere hitaben şöyle demişlerdir: Peygamber olduğunu söylediğiniz kişi öldürüldü. Eğer Muhammed gerçekten peygamber olsaydı öldürülmezdi. Gelin kardeşlerinize dönün, tekrar eski dininize girin.” Olayın Uhud savaşından dönerken gerçekleştiği de rivayet edilir. Buna göre inkârcılar, müminlere, “Eğer Muhammed gerçekten peygamber olsaydı bu yenilgi başına gelmezdi; hadi kardeşlerinizin tarafına geçin, onların dinine girin. O da herkes gibi bir insandır, bazen galip gelir, bazen de yenilir.” demişlerdir. Müfessirler bu olay üzerine âyetin nâzil oldu-

²¹⁴ Bayraklı, s. 192.

²¹⁵ es-Sâbûnî, I/235; Bilmen, I/471.

²¹⁶ el-Mâtürîdî, I/321.

²¹⁷ el-Mâtürîdî, I/321; er-Râzî, III/383; en-Nesefî, I/279.

ğunu söylemişlerdir. Âyet her ne kadar özel bir durum hakkında nâzil olmuş ise de, her zaman için bütün Müslümanlar hakkında geçerli olan hüküm ve uyarıları içermektedir.²¹⁸

Âyetin indiği ortama bakılırsa, Müslümanların sıkıntı içerisinde buldukları bir durum söz konusudur. Sıkıntılı durumlar her zaman insanlar için hassasiyet arzeder. Her zaman olduğu gibi, inkârcılar, müminlerin bu sıkıntılı anlarından yararlanmak istemişlerdir. İçinde buldukları sıkıntılı durumu fırsat bilerek, onları dinlerinden döndürmeye çalışmışlardır. Müslümanların, kendilerini güçsüz gördükleri ya da gerçekten güçsüz oldukları dönemler olabilir. İşte böylesine kritik durumlarda inkârcıların aldatmaya yönelik yol ve yöntemleri karşısında dikkatli olunmalıdır. Aksi takdirde farkında bile olmadan Allah'ın dininden dönüp, O'nun yolundan uzaklaşabilirler.²¹⁹

İslâm düşmanlarının sözlerine aldananlar, hem dünyada hem de âhirette zarara uğrar, kaybedenlerden olurlar. Zaten imandan inkâra dönmek, tek başına insan için en büyük kayıptır. İnkâra dönmeleri halinde dünya hayatında düşmanlarına boyun eğmek, onursuzca yaşamak durumunda kalırlar, onlara muhtaç hale gelirler. İzzetten sonra zilletle düşer, düşmanlarının tahakkümü altında kalırlar. Allah'ın iman edenlere vaat ettiği dünya nimetlerinden yoksun kalırlar.²²⁰

Yüce Allah, dinden dönmenin sonucunu hüsrana uğramak olarak açıklamıştır. Dinden dönmek kültürel değişimi ifade eder. Ancak değişim bununla sınırlı kalmaz, bunu "hüsrâna uğrama" denilen durumlar takip eder. "Hüsrâna uğrama" konusunu yorumlayan müfessirler, bu durumun sadece kültürel yozlaşmadan ibaret kalmayacağını, aynı zamanda sosyal yapının maddî unsurlarında kayıplara, yıkımlara yol açacağını belirtmişlerdir.

Diğer kültürlerin ve mensuplarının etkisi altında kalmak, Müslüman toplumları değerlerinden uzaklaştırabilir. Kültürel temas sürecinde, muhtemel bozulmalar karşısında Müslüman toplumların buna direnç göstermeleri beklenir. Nitekim din, sosyal değişmeyi engelleyebilecek potansiyele de sahiptir. Bu âyette (3/149) Yüce Allah, müminlerden bozulmalara karşı, menfi yöndeki sosyal-kültürel değişmelere direnmelerini istemiştir.

²¹⁸ er-Râzî, III/383; en-Nesefî, I/280; el-Cezâirî, I/390; ez-Zuhaylî, IV/119; es-Sâbûnî, I/235; Bilmen, I/471; Şimşek, I/429.

²¹⁹ Şimşek, I/429-430.

²²⁰ er-Râzî, III/383; İbn Kesîr, I/420; Hicâzî, I/292; ez-Zuhaylî, IV/120; es-Sâbûnî, I/235; Bilmen, I/471.

M. “İstihlâf”

Sağlam bir dinî inancın sonucu olarak ortaya konan sâlih / olumlu bir yaşantının, toplumları kaçınılmaz olarak başarıya, siyasî güç elde etmeye götüreceği Kur'an'da vurgulanır.²²¹

Dinin sosyal değişme faktörü olduğunu belirtmek için Kur'an'da kullanılan ifadelerden birisi “istihlâf”dır. Bu kavram çerçevesinde yapılan tasvirde, Hz. Muhammed'e tâbi olarak İslâm'a giren ilk Müslüman toplumunda meydana gelen köklü değişikliklere işaret edilmiştir. Göçebe kabileler şeklinde örgütlenen toplum kentsel bir yapıya bürünmüştür; sözlü kültürden yazılı kültüre geçilmiştir. Başlangıçta küçük bir cemaat olan İslâm toplumu büyük bir dünya dinine dönüşmüştür. Hâkim oldukları coğrafyalarda ekonomi ve siyaset gibi kurumlar Müslümanlar tarafından şekillendirilmiştir. Sahip oldukları ve giderek genişlemekte olan coğrafyalara hükmetme ve kendilerini güvende hissetme imkânı bulmuşlardır:

“Allah, içinizden, iman edip de salih ameller işleyenlere, kendilerinden önce geçenleri egemen kıldığı gibi, onları da yeryüzünde mutlaka egemen kılacağına, onlar için hoşnut ve razı olduğu dinlerini iyice yerleştireceğine, yaşadıkları korkularının ardından kendilerini mutlaka emniyete kavuşturacağına dair vaadde bulunmuştur. Onlar bana kulluk eder ve bana hiçbir şeyi ortak koşmazlar. Artık bundan sonra kimler inkâr ederse, işte onlar fâsıkların ta kendileridir.”²²²

Yüce Allah imana erişip dürüst ve erdemli davranışlarda bulunan, iyi işler yapan, imanla ameli birleştiren samimi Müslümanlara tıpkı kendilerinden önce gelip geçen bazı mümin / iyi toplumları inkârcıların ülkelerine hükümran / egemen kıldığı gibi, yeryüzünde –Arapların ve Arap olmayanların topraklarında- mutlaka galip ve hâkim kılacağına söz vermiştir. Hükümdarların ülkelerinde diledikleri şekilde tasarrufta bulunabildikleri gibi, müminler de kendilerine vaat edilen topraklara mirasçı olacaklardır. Nitekim daha önceki toplumlar arasında İsrâil oğulları Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman döneminde Allah'ın söz konusu vadine kavuşmuşlardır.²²³

Arıca, Allah, müminlerin mensup olmalarından dolayı hoşnut olduğu, onlar için beğenip seçtiği dini onlar için kökleştireceğine, güçlendireceğine, daha önce çektikleri

²²¹ Siddîkî, s. 23.

²²² Nûr, 24/55.

²²³ er-Râzî, VIII/412; el-Merâğî, VI/368; es-Sâbûnî, II/347; Esed, s. 720; Ateş, VI/206.

korkulardan, yaşadıkları kaygılardan sonra, onları mutlaka güvenli bir duruma kavuşturacağına söz vermiştir.²²⁴

Allah, müminleri yeryüzünde işbaşına getirecek, onların güç ve güven kazanmasını sağlayacak, böylece her türlü dünyevî ihtiyaçlarını karşılayabileceklerdir. Allah'ın müminlere olan vaadine ilişkin bu atıf, ahlakî tutum ve tercihlerine bağlı olarak toplumların yükselmesinde ya da çöküşünde etkili olan Allah tarafından konan toplumsal yasalarla ilgili belirgin bir ima taşımaktadır.²²⁵

Âyetin indiği sıralarda Allah'ın vaat ettiği egemenlik müminler için henüz gerçekleşmemiştir. Allah tarafından bu sözün verildiği günlerde Müslümanlar korku içindeydiler. Zaten âyet de, Medine'ye hicretten hemen sonra nâzil olmuştu. Resûlullah ve sahabiler on yıldan fazla Mekke'de korku içerisinde yaşamışlar ve Allah'a gizlice ibadet etmişlerdi. Mekkeli müşriklerin baskısıyla Medine'ye hicret eden Müslümanlar, burada her an müşriklerin saldırılarına uğrayacakları endişesini taşıyorlardı. Tabiri caizse, her gün ellerinde silahla sabahlamışlardı. Aralarında, "Hep böyle korku içerisinde mi olacağız? Silahı bıraktığımız güvenli günler ne zaman gelecek?" diye yakınlar bile vardı. Medine'de de tam manasıyla güçlü değillerdi. İslâm dini Hicaz bölgesine hâkim olmamıştı. Yüce Allah, bu âyeti indirmek suretiyle müminlere, onları hâkim kılacağını ve korkularının güvene dönüşeceğini vaat etmiş ve bu da gerçekleşmiştir. Aradan geçen birkaç yılın ardından söz konusu korku halinin yerini huzur ve sükûn almıştır. Hz. Peygamber daha vefât etmeden, Mekke ve Arap yarımadası tamamen fethedilmiştir. Hz. Peygamberin vefâtından sonra, Râşit Halifeler döneminde doğuda batıda ülkeler fethedilmiş, İslâm dini Arabistan dışında Asya ve Afrika'da geniş bölgelere yayılmıştır. Müslümanlar, hiçbir şeyi ortak koşmadan sadece Allah'a kulluk ettikleri ve bu safiyetleri devam ettirdikleri müddetçe, güvende olmuşlardır.²²⁶

Burada dikkate alınması gereken hususlardan birisi, âyette yapılan vaadin doğrudan muhatabının Hz. Muhammed zamanında yaşayan Müslümanlar olduğudur. Âyetin dolaylı muhatapları ise, daha sonra gelecek Müslüman kuşaklardır. Yapılan vaat Hz. Peygamberin sahabilerine özgüdür diyenler olmuşsa da, bütün Müslümanları kapsamaktadır. Bu durum, Allah'a iman ve itaat eden, Allah'ın Kitâb'ındaki, Resûl'ün sünnetindeki emir ve yasaklarını dikkate alarak sâlih ameller işleyen, adalet ve düzeni ayak-

²²⁴ Esed, s. 720; Ateş, VI/206.

²²⁵ Esed, s. 720.

²²⁶ el-Kurtubî, XII/195-196; en-Nesefî, III/224; İbn Kesîr, III/312-313; el-Merâğî, VI/368-369; el-Mevdudî, III/499; Şimşek, III/496.

ta tutan, ilâhî ölçülere göre hükmeden bütün Müslüman toplumlar için geçerlidir. Yüce Allah, vadinin gerçekleşmesi için, iman ve sâlih ameli şart koşmuştur. Eğer şart yerine getirilirse, vaat edilen de gerçekleşecektir. İçinde bulunduğumuz çağda Müslüman toplumların durumu kötü olarak nitelenmektedir. Maddî ve manevî açıdan bir yenilgi ve geri kalmışlık içerisindedirler. Bugün Müslüman toplumların başarılı olamamasını sebebi, âyette bahsedilen özelliklere sahip olamamalarıdır. Allah, içinde buldukları bu durumu değiştirebilmeleri için onların önlerine bir kapı açmaktadır. Bunun yolu ise, iman edip iyi işler yapmaktır.²²⁷ İman, ibadet ve diğer bütün dinî değerlere bağlılık ve bunların gereklerini yerine getirme, müminlerin ilâhî değerler ölçüsünde bir kültür yapısı oluşturmaları anlamına gelir. Kültürel yapısını sağlam temellere oturtan bir toplum medeniyet kurma yolunda sağlam bir dayanağa sahip olmuş demektir. Nitekim İslâm'ın ilk yayılış dönemlerinde, Kur'an ilkelerine göre kültürel değişim yaşayan toplumlar, medeniyetin diğer alanlarında da gelişme ve ilerleme göstermişlerdir. Bu durum, dinin toplumsal değişme üzerindeki etkisinin açık örneklerinden birisidir.

Âyette geçen "istahlefe" kelimesinin, iman etmeyen ve sâlih amel işlemeyen kimselerin yerlerine, iman edip sâlih amel işleyenlerin getirilmesi şeklinde tefsir edilebileceği söylenmiştir.²²⁸

N. "Tedâvul"

Arapça'da "tedâvul" kelimesinin kökü olan "ed-devletu" ve "ed-dûletu", mal olarak elde kalan şey, savaşta elde edilen sonuç manalarındadır. "ed-Devletu" kelimesinin savaş, makam, mevki, şan, şeref ile, "ed-dûletu" kelimesinin ise mal ile ilgili olduğu da söylenmiştir. "ed-Dûletu", kelimesi tedâvülde olan her mal hakkında kullanılır. "ed-Devletu", kötü durumdan, zarara uğramaktan, imrenilecek, mutlu bir duruma dönmektir. Yüce Allah, bir kimseye diğerinin aleyhine olacak şekilde mülk, imkân verdiği zaman, "edâle'llâhu fulânen min fulânin" denir. Bir kimsenin açık bir biçimde galip gelmesi durumunda "fulânun mudâlün" denir.²²⁹ "D-v-l" kelimesini "mudâvele" kalıbı Kur'an'da toplumsal değişimin hem müspet hem de menfi şekillerini anlatmak için kullanılır.

²²⁷ eş-Şevkânî, IV/59; Hicâzî, II/696; el-Mevdudî, III/499; Toptaş, V/396; Muhammed Gazali, **Kur'an'ın Konulu Tefsiri**, Çev. Şahin Güven, Ekrem Demir, Ağaç Yayınları, İstanbul, 2005, s. 344.

²²⁸ el-Kâsimî, V/324.

²²⁹ el-İsfehânî, s. 174; İbn Manzûr, XI/202; el-Firûzâbâdî, II/624; el-Halebî, II/29.

Her toplum, ilerleme-gerileme, refah-yoksulluk, gelişme-geri kalma, galibiyet-yenilgi, başarı-başarısızlık gibi olumlu ve olumsuz kutuplar arasında gidip gelir. Bu tür değişiklikler özellikle maddî kültür unsurlarında ortaya çıkar. Toplumun maddî yapısında müspet ya da menfi yönde değişimler meydana gelebilir. Kur'an'da toplumun maddî yapısında meydana gelen değişikliklere işaret eden kavramlardan birisi "tedâvul" dur. Bu kavram, nüzûl ortamı açısından Bedir savaşı galibiyeti ve Uhud savaşı yenilgisiyle ilgili olsa bile, toplumların her türlü iniş çıkışlarını, yükseliş ve düşüşlerini içine alır:

*"Eğer siz (Uhud'da) bir yara aldıysanız, şüphesiz o topluluk da (Müşrikler de Bedir'de) benzeri bir yara almıştı. İşte (iyi veya kötü) günleri insanlar arasında (böyle) döndürür dururuz. (Bazen bir topluma iyi ya da kötü günler gösteririz, bazen öbürüne.) Allah, sizden iman edenleri ayırt etmek, sizden şahitler edinmek için böyle yapar. Allah, zalimleri sevmez."*²³⁰

Müminler Uhud savaşında yenilgiye uğramışlardır. Daha önce Mekkeli müşrikler de Bedir savaşında mağlup olmuşlardı. Müminlere Uhud savaşında ölüm ve yaralanma isabet ettiği gibi, Mekkeli müşriklere de aynısı daha önce isabet etmiştir. Bununla birlikte Mekkeliler korkmamış, gevşeklik göstermemiş, toplanıp Müslümanların üzerine yürümüşler ve onları yenilgiye uğratmışlardır.²³¹

"İşte (iyi veya kötü) günleri insanlar arasında (böyle) döndürür dururuz." ifadesinde geçen "günlerin döndürülmesi", Allah'ın toplumlar için koymuş olduğu "sünnetler" yani sosyolojik yasalarından birisini açıklamaktadır. Günlerin insanlar / toplumlar arasında döndürülmesi, toplumlara ilişkin ilâhî yasalardan birisidir. Bu yasaya göre, Allah zafer günlerini toplumlar arasında dolaştırır. Kâh bir topluma kâh başka bir topluma başarı ihsan eder. Bazen birilerinin lehine, bazen de başkalarının lehine döndürür. Acı günler, felâketler, musibetler, toplumlar arasında döner durur. Bazen müminler, bazen de diğerleri acı çekerler. Galibiyetler ve yenilgiler toplumlar arasında devreder. Hâkimiyet kimi zaman batılın, kimi zaman da hakkın olur. Başarının yollarını bilen, tam olarak gereklerini yerine getiren, çatışmadan, tefrikadan uzak durup toplumsal bütünlüğü sağlayabilen, sağlıklı bir bakış açısına sahip olan, daima azimli ve kararlı duruş sergileyen, düşmanlarına karşı güç ve kuvvet hazırlayan toplumlar hâkimiyeti elde ederler. Hangi toplum başarının şartlarını yerine getirirse, örneğin savaşta savaşın gereklerine uygun hazırlıkları yapar, kurallara uygun davranırsa, zafere ulaşır. Sadece

²³⁰ Âl-i İmrân, 3/140.

²³¹ el-Kurtubî, IV/140; en-Nesefî, I/276; es-Sâbûnî, I/231; Şimşek, I/423.

belli bir dine mensup olmak tek başına başarı getirmez. Çalışmak, hazırlanmak, güvenmek, cesaretle savaşmak, zafere ulaştırır. Şeklen dindarlık sergileyip gayret ve çaba göstermeyenler başarı elde edemezler.²³²

“Günler” / zaman bazen bir toplumun sevinç, sağlık, zenginlik gibi lehine bazen de üzüntü, hastalık, yoksulluk gibi aleyhine olarak değişir. Yüce Allah, galibiyet ve mağlubiyet günlerini evirir çevirir. Terazinin kefesine benzetilecek olursa, bazen Müslümanlar yücelerde, kâfirler ise aşağı durumda olurlar. Bazen de bunu aksine Müslümanlar aşağı durumda inkârcılar yukarıda olurlar. Müslümanların bu tür yenilgi ve tökezlemelerinin hikmeti, gerçek dindarlar ile samimiyetsiz olan kimselerin birbirlerinden ayırılmasıdır. Zorluk ve sıkıntı anlarında sabredenlerle etmeyenlerin, müminlerle münâfıkların belli olmasıdır. Eğer müminler her zaman galip gelecek olsalar, imtihanın anlamı kalmaz. Samimiyetsiz Müslümanlar da galip tarafta olabilmek için diğer müminlerin yanında olurlardı. Kaybetme ihtimali de olunca, ancak güçlü imana sahip olan müminler, ilâhî amaçlar uğrunda fedakârlık yapmaya devam ederler.²³³

Âyette “tedâvul” olgusunun “eyyâm” yani günler / zamanlar ile ilişkilendirilmesi, zamanın sosyal değişimin önemli görünüşlerinden biri olduğunu gösterir. Nitekim “eyyâm” kelimesi başka bir âyette, “Allah’ın günleri” (14/5) şeklinde toplumsal değişim anlamında kullanılmıştır.

Âyette, günlerin insanlar arasında –bazen birinin bazen da ötekini lehine döndürüldüğü anlatılmaktadır. Burada “eyyâm” yani “günler” ile kastedilen, başarı, galibiyet, zafer vakitleridir.²³⁴ Âyette bahsedilen “müdâvele” olgusu, bir şeyin bir kimsenin elinden çıkıp başkasının eline geçmesini anlatır. “Dünya” ile ilişkilendirildiğinde, dünyanın imkânlarının bir toplumdan başka bir toplumun eline geçmesi anlaşılır. “Zaman” olgusuyla birlikte kullanıldığında ise, zamanın bir toplumun lehine çalışması / işlenmesi manasına gelir.²³⁵

“Müdâvele” olgusu, çeşitli toplumsal olayların aşama aşama farklı toplumlar üzerinde meydana gelmesi durumunu ifade eder. Bu durum aynı zamanda toplumlar arasında sürekli bir çatışmanın varlığını da gösterir. Toplumsal olayların toplumlar arasında “müdâvele” şeklinde yani sırasıyla meydana gelmesi, bu durumunun sürekliliğini

²³² el-Merâğî, II/66; Yazır, II/1182; Ateş, II/113-114; Şimşek, I/423-424.

²³³ el-Kurtubî, IV/140; es-Sâbûnî, I/231-232; Toptaş, II/153; Şimşek, I/423-424.

²³⁴ el-Beyzâvî, I/182.

²³⁵ Bayraklı, s. 187.

ve daima ileriye ümitle bakmanın gerekliliğini gösterir. Ayrıca güzel günlerin hiç kim-
senin tasarrufu ve tekeli altında olmadığına işaret eder. Dolayısıyla zamanın olumsuz
gidişatına bakıp ümitsizliğe kapılmanın yersizliğini ifade eder. Bazı toplumlar şu an için
gelişmişliğin, refahın zirvesinde bulunabilirler. Fakat günlerin / zamanın toplumlar ara-
sında müdâvelesi sebebiyle, bir gün zirvedekiler en alt tabakalara düşebilirler. En aşağı
noktada bulunan topluluklar da, irade ve enerjilerini olumlu yönde kullanmaları halin-
de, bu müdâvele onları zirveye taşıyabilir.²³⁶

O. Rucû'

Sosyal değişimin olabilmesi için ihtiyaç duyulan faktörlerden birisi bilgidir. Yüce
Allah, ilâhî değerler doğrultusunda değişim göstermeleri için insanlara pek çok âyet,
kanıt göndermiş, göstermiştir. Bu âyetler, hem değişimin yönünü belirtmek hem de
insanları bunun gereğine inandırabilmek için önem arz etmektedir:

*"Andolsun, biz çevrenizdeki memleketleri de yok ettik. (Doğru yola) dönsünler diye âyet-
leri tekrar tekrar açıkladık."*²³⁷

Âyette sözü edilen *rucû'* yani dönüş, ilâhî gerçeklikleri anlayıp inkârdan imana
dönmeyi ifade eder. İnsanların yanlıştan doğruya, kötüden iyiye dönebilmeleri için de,
delillerin açıklanması, gerçek bilgilerin öğretilmesi gerekir.²³⁸

Yüce Allah Mekke çevresinde yaşayan birçok günahkâr topluluğu yok etmiştir.
Mesalâ, Mekke civarında, Hicaz bölgesinin etrafında bulunan Şam, Yemen, Medyen,
Hicr, Eyke, Sebâ, Sodom, Mısır gibi memleketlerin / şehirlerin ahalisinden inkâr ve is-
yanda bulunan nicelerini helâk etmiş, felâketlere maruz bırakmıştır. Nitekim bu Âd,
Semûd, Sebe' gibi kavimlerin başına gelen olaylarla ilgili tarihî bilgiler Hicaz bölgesinde
yaşayan insanlar tarafından bilinmekteydi. O bölgelerin insanlarını yok etmeden önce
belki eğri yollarından, Allah'a ortak koşmaktan, isyandan, peygamberleri yalanlamaktan
vazgeçip doğru yola, imana, tevhîd inancına dönerler diye uyarıcı mesajlarını, öğütlerini,
ibretlerini çok yönlü bir şekilde, tekrar tekrar dile getirmiştir. İlâhî âyetleri / gerçekleri
inkârdan, kötü davranışlarından geri dönsünler diye Allah'ın vahdâniyetini, kudretini
gösteren delilleri, güçlü kanıtları açıkça göstermiştir. Yüce Allah, onların inkârdan dön-
melerini teşriî iradesiyle dilemiş, ancak bunda ısrar etmemiştir. Helâk edilmelerinden

²³⁶ İmadüddîn Halil, *İslâm'ın Tarih Yorumu*, Risâle Yayınları, İstanbul, 1988, s. 258-259.

²³⁷ Ahkâf, 46/27.

²³⁸ Bayraklı, s. 202.

anlaşıldığına göre, söz konusu şehirlerin insanları, Allah'a ortak koşma ve batıl üzere yaşama konusunda ısrar etmişler, beklenen dönüş gerçekleşmemiştir.²³⁹

Değişim yönünde sunulan mesajlar / bilgiler ne kadar doğru, gerçekçi ve faydalı olursa olsun, toplumlar bazen değişime direnebilmektedirler. Nitekim âyette, ilâhî mesajlar doğrultusunda değişmemekte direnç gösteren toplumlara tarihten örnekler verilmiştir.

Ö. Kur'an'da Yabancılaşma ve Toplumsal Çözülme İşaret Eden Tasvirler

Yabancılaşmanın yaşandığı toplumlarda makamlar / statüler arasında, yöneten yönetilen arasında, bilen bilmeyen arasında yabancılaşma ve kopukluk artar. Toplumu oluşturan tabakaların dilleri, alışkanlıkları, bayram yapma tarzları, oturdukları semtleri, evleri, okulları, modaları, ulaşım vasıtaları, tüketim yerleri, giyimleri, cenaze törenleri, hatta mezarlıkları bile ayrı hale gelir. Diğer faktörlerin de etkisiyle toplum hızla yozlaşma sürecine girer, ardından başka kültürlerin kültür sömürsü altında kalır ve gün geçtikçe başkalaşır. Söz konusu toplum kendi çağının medeniyetini temsil ediyorsa, toplum içerisinde ikilikler artar, bozulmalar başlar, refah ve zenginliğin, sonra şımarmanın ve sefâhetin getirdiği çözülme ile dağılma sürecine girer. Kur'an'daki hatırlatmaları izlersek, toplumdaki bozulmanın ve hatta çökmenin baş aktörlerinin sorumsuz, zorba, rahat yaşayan zenginler / mütref olduğunu görürüz. Bu guruba, bilgiye ve yönetim erkine sahip olanlar da dahildir.²⁴⁰

Kur'an, insanlık tarihinin hemen her döneminde, toplumdaki şımarık ve zorba gurupların düşünce, tutum ve davranış kalıplarının birbiriyle paralellik gösterdiğine işaret etmektedir. Bu durumun, toplumu ya da medeniyeti yozlaştıran, çürüten, yok oluşa sürükleyen bir olumsuzluk olduğuna dikkat çekmektedir. Ahlâkî bozulma ve çöküntü, Kur'an'da, toplumların düşüş sebepleri arasında gösterilmektedir. Âyetlerde, aşırı lüks ve sefâhet düşkünlüğü, çökme ve yok olma sebepleri olarak vurgulanmaktadır.²⁴¹

²³⁹ er-Râzî, X/26; el-Kurtubî, XVI/138; el-Beyzâvî, II/397; el-Cezâirî, V/63; ez-Zuhaylî, XXVI/56; Esed, s. 1030; Yazır, VI/4358; Bilmen, VII/3372-3373; Çantay, III/926.

²⁴⁰ Yümnî Sezen, *İslâm'ın Sosyolojik Yorumu*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 101-102.

²⁴¹ Murtaza Mutahhari, *Tarih ve Toplum*, Çev. Cengiz Şişman, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1989, s. 180-181; Ahmet Vefa Temel, *Kur'ân-ı Kerîm Açısından Taassubun Boyutları*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 232.

Yüce Allah bir âyette, toplumun manevî yapısında, ahlâk anlayışında meydana gelen bozulmalara dikkat çekmiştir. Toplumda çözülme belirtisi olan kötülüklerin, problemlerin nasıl arttığına değinmiştir. Manevî değerleri ihmal eden, ciddiye almayan, sadece maddî tatmini esas alan toplumun, üst / yönetici tabakadan başlayarak aşağıya doğru bozulmaya başlayacağını haber vermiştir:

“Biz bir memleketi helâk etmek istediğimizde, onun refah içinde yaşayan şımarık elebaşlarına (itaati) emrederiz de onlar orada kötülük işlerler. Böylece o memleket hakkındaki hükmümüz gerçekleşir de oranın altını üstüne getiririz.”²⁴²

“Refah içinde yaşayan şımarık elebaşlarına itaati emrederiz de onlar orada kötülük işlerler.” ifadesi mecâzidir. Aslında âyetin hakiki manada anlamı şöyledir: Allah onlara bol bol nimetler verir, bu nimetleri isyan etmeleri, hazlarının peşinden gitmeleri, şımarmaları için fırsat, vesile yapar. Yüce Allah, nimetleri bol bol vermek suretiyle, sanki onlara bozgunculuğu emretmiş gibi olur. Onlar için bunun sebeplerini hazırlar. Oysa nimetler, küfür / nankörlük etmeleri için değil, şükretmeleri için verilir. Nimete karşı nankörlük ettikleri, bozgunculuk yaptıkları için onlar üzerine ilâhî azap hak olur.²⁴³

Bir toplumun zengin kesimi, ilâhî değerleri, insanî erdemleri çiğnemeye başladığı zaman o toplum helâk olur. Çünkü toplumun genel kesimi, lider konumundaki bu varlıklı, imkân sahibi kimselere uyarlar. Böylece varlıklı kesim, toplumun çökmesinden sorumlu olur. Önceleri bu yüksek tabaka toplumda kötülük ve bozgunculuk yapmaya başlar; daha sonra halkın diğer kesimleri de onlara uyarlar.²⁴⁴

Âyette sosyolojik bir yasaya işaret vardır. Yüce Allah, bir toplumu yok etmeyi dilemediği zaman, o toplumun ileri gelen zenginlerine, refah ve bolluk içerisinde yaşayan seçkinlerine, varlık ve servetle şımaran kesimlerine, yöneticilerine son uyarılarını yapar; gönderdiği peygamberler aracılığıyla bozgunculuk yapmamalarını emreder. Allah’a itaat ederek ilâhî değerleri ayakta tutmalarını, farzları yerine getirmelerini, iyilikler yapmalarını, özellikle büyük günahlardan, kötü fiillerden sakınmalarını ister. Şayet onlar bu emre aykırı davranır, bozgunculuk yapar, itaatten uzaklaşır, günahkârca yaşamaya, kötülükler işlemeye devam ederlerse, ilâhî azabı hak ederler; cezalandırılma hükmü artık onlar için kaçınılmaz olur. Allah, o ülkeyi büsbütün harap / darmadağın eder.²⁴⁵

²⁴² İsrâ, 17/16.

²⁴³ ez-Zemahşerî, III/628-629; Hicâzî, II/360; el-Merâğî, V/297.

²⁴⁴ el-Mevdudî, III/91; Ramazan Altıntaş, **Kur’an’da Hidayet ve Dalâlet**, Pınar Yayınları, İstanbul, 1995, s. 192.

²⁴⁵ el-Cezâirî, III/182; ez-Zuhaylî, XV/36; es-Sâbûnî, II/154-155; Esed, s. 561; Ateş, V/206-207.

Âyette yapılan tasvire göre, bozulma ve çözülme şeklindeki / yönündeki toplumsal değişimler, üst tabakalardan başlamakta ve diğer tabakalara doğru yayılarak bütün toplumu etkisi altına almaktadır.

Bu âyet, toplumsal yasalardan birini açıklar. Toplumda servet sahiplerinin, bozuncuların özellikle alt tabakadakileri yönlendirmesiyle toplumun çözülmesi arasında bağ kurar. Toplumsal yapıda meydana gelen siyasî ve ekonomik dengesizlik, sosyal çözülmenin zeminini hazırlayan ahlâkî yozlaşmaya yol açar. Mülkiyetin toplumdaki belirli kesimlerin ellerinde toplanması, sosyal adaletin ve dengenin bozulmasına sebep olur. Bütün bu gelişmeler, toplumda genel olarak bozulma ve kargaşa ortamı meydana getirir.²⁴⁶

Yüce Allah, çöküş ve yozlaşma sürecine giren toplumların bunun bedelini ödeyeceklerini haber verir. "Böylece o memleket hakkındaki hükmümüz gerçekleşir de oranın altını üstüne getiririz." ifadesi, çöküntü, bunalım, çözülme, yozlaşma ve bozulma yaşayan toplumların, ellerindeki maddî ve manevî kıymetleri kaybedeceklerini anlatır.

Sonuç

Kur'an'da doğrudan insanlara hitap edildiğine, insanlar toplumsal değişimin eksenini ve temel belirleyicisini olduğuna göre, gerçekleşen bütün sosyal olaylarda ve değişimde en büyük pay ve sorumluluk insanlara aittir. Kur'an değişimin temelini toplumu yerleştirir, başlarına gelenlerden dolayı da toplumu sorumlu tutar. Kur'an sosyal değişime yön veren yasalarla, bunda etkin rol oynayan insan faktörünün birbirini tamamladığına işaret eder.

Kur'an'da geçen ve sosyal değişmeyi konu alan âyetleri incelediğimizde, sosyal değişimin pek çok boyutunu fark edebiliriz. Örneğin, sosyal değişimin görünümlelerinden zaman unsuru âyetlerde açıkça vurgulanır. Sosyal değişimin meydana geldiği çeşitli sahalara ilişkin açıklamalara yer verilir. Sosyal değişmeyi etkileyen faktörlerden, kültürel değerler, zihniyet, bilgi gibi etkenler birçok âyette dikkatleri çeker. Kur'an'ın üzerinde durduğu hususlardan birisi, sosyal değişimin yön ve şekilleridir. Nitekim yabancılaşma ve sosyal çözülme gibi problemlere bazı âyetlerde işaret edilir. Âyetlerde, dinin sosyal değişmeye olan etkisine, yine dinin sosyal değişmelerden etkilenmesine dair doğrudan ve dolaylı izahlar vardır.

²⁴⁶ Muhammed Bâkir es-Sadr, **Kur'an Okulu**, Çev. Mehmet Yolcu, Fecr Yayınları, Ankara, 1996, s. 105; Çelik, s. 98.

Kur'an'ın sosyal değişmeye yaklaşımı, sosyolojinin yaklaşımından farklıdır. Sosyolojiye göre toplumsal değişme nötr bir olgudur, nesnel bir kavram olarak herhangi bir yön ifade etmez. Toplumsal değişmede doğrultu ifade eden değer yargıları yoktur. Değer yargıları, toplumsal değişmenin şekil ve özelliklerini ifade eder. Bir değerler manzumesi olan Kur'an, toplumsal değişmeye nesnel olarak yaklaşmaz. Kur'an'da sosyal değişmenin, en çok yön ifade eden özelliklerine vurgu yapılır. Toplumsal değişmenin, müspet-menfi, faydalı-zararlı, iyiye ya da kötüye doğru oluşu büyük önem arzeder. Kur'an ilâhî ölçülere göre değişmenin olumlu ve olumsuz yönlerini hem ilke olarak hem de tarihten kesitler sunarak açıklamak suretiyle muhataplarını uyarır ve yönlendirir.

Kur'an'da, toplumsal değişmenin meydana geldiği bütün alanlara dair doğrudan ya da dolaylı izahlar bulabiliriz. Manevî kültürdeki dönüşümler yanında maddî dönüşümlere dair izahlara rastlayabiliriz. Fakat Kur'an'da hem önem hem de sıklıkla değinilmesi bakımından öne çıkan husus, manevî kültürdeki değişmelerdir. Kur'an, daha çok, değişmenin ilâhî değerler doğrultusunda ya da bu değerlere zıt yönde gelişmesiyle ilgilenir.

Bilindiği gibi, dinî inanç ve ibadetler, toplumsal değişimin araç ya da kaynaştırıcıları olabilirler. Toplumun inanç ve ibadet sisteminde meydana gelebilecek değişikliklerin, toplumun genel kültürel yapısında oluşturacağı farklılıklar Kur'an'da namaz ibadeti örneği ile açıklanır. (19/58-59) Namaz ibadetinin ihmal edilmesi ve anlamını yitirmesiyle toplumun nasıl bir ahlâkî çöküş içerisine girdiği ifade edilir. Bunun tersini düşündüğümüzde ise, namazın toplumun ahlâkî yapısını düzene koymuş olduğunu söyleyebiliriz.

Kur'an bir değerler kitabıdır; sunduğu değerlerin muhataplar tarafından içselleştirilip tutum ve davranışa dönüştürülmesini ister. Dolayısıyla sosyal değişme konusunda Kur'an'da yer alan açıklamalar, müminler için sadece bir bilgi konusu değil, sosyal değişim gerçeği karşısında nasıl davranmaları gerektiği hususunda onlara rehberlik eden yol haritalarıdır. Buna göre, müminler her çağın özelliğine göre sosyal-kültürel değişmeler karşısında, Kur'an'da sunulan ilkeler ışığında çözüm ve çıkış yolları üretmelidirler.

Kaynaklar

- Ahmed, Ekber S., **İslâm ve Antropoloji**, Çev. Bedri Gencer, İnsan Yayınları, İstanbul, tsz.
 Akdoğan, Ali, **"Bireysel ve Toplumsal Hayatta Ahlaka Olan İhtiyaç ve İslâm"**, EKEV Akademi Dergisi, sayı: 18, 2004.
 Akdoğan, Ali, **Sosyal Değişme ve Din**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2004.

- Akyüz, Hüseyin, **Eğitim Sosyolojisinin Temel Kavram ve Alanları Üzerine Bir Araştırma**, M.E.B., İstanbul, 1991.
- Akyüz, Niyazi, Çapcıoğlu, İhsan, **"Toplumsal Değişme ve Din"**, Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi, Editörler: Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, 2008
- Altay, Ekrem, **Yeni Sosyoloji**, Ticaret ve Turizm Yüksek Öğretmen Okulu Yayınları, Ankara, 1976.
- Altıkardeş, İsmet, **Din ve Sosyal Bütünleşme**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2004.
- Altıntaş, Ramazan, **Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet**, Pınar Yayınları, İstanbul, 1995.
- Anbarlı-Bozatay, Şeniz, **Sosyoloji**, Beta Basım Yayım, Ankara, 2011, s. 65; Ejder Okumuş, Gösterişçi Dindarlık, Pınar Yayınları, İstanbul, 2002.
- Arvasi, Seyyid Ahmed, **İnsanın Yalnızlığı**, Burak Yayınevi, İstanbul, 1996.
- Aslan, Cahit, **Sosyoloji**, Baki Kitabevi, Adana, 1997.
- Aslantürk, Zeki, Amman, M. Tayfun, **Sosyoloji**, M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul, 1999.
- Ata, Bahri, **"Bilim ve Teknolojinin Sosyal Değişime Etkisi"**, Bilim Teknoloji ve Sosyal Değişme, Editör: Bahri Ata, Pegem Yayınları, Ankara, 2012.
- Ateş, Süleyman, **Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri**, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1991.
- Bahar, Halil İbrahim, **Sosyoloji**, Hayat Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- Bates, Daniel G., 21. **Yüzyılda Kültürel Antropoloji İnsanın Doğadaki Yeri**, Çev. Suavi Aydın ve diğerleri, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.
- Bayraklı, Bayraktar, **Kur'an'da Değişim Gelişim ve Kalite Kavramları**, M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul, 1999.
- Beyzâvî, el-Kâdi Nâsiruddîn, **Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988.
- Bilgiseven, Amiran Kurtkan, **Sosyolojik Açıdan İslâmiyet ve İslâmî Kavramlar**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1992.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, **Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri**, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1985.
- Bin Nebi, Malik, **Kültür Sorunu ve Bir Toplumun Doğuşu**, Çev. Salih Özer, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000.
- Bottomore, T. B., **Toplumbilim**, Çev. Ünsal Oskay, Der Yayınları, İstanbul, 1998.
- Bozkurt, Veysel, **Değişen Dünyada Sosyoloji**, Ekin Basım Yayım, Ankara, 2008.
- Bulaç, Ali, **İslâm Dünyasında Toplumsal Değişme**, Nehir Yayınları, İstanbul, 1987.
- Celkan, Hikmet Yıldırım, **Eğitim Sosyolojisi**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1989.
- Cezâîrî, Ebû Bekr Câbir, **Eyseru't-Tefâsîr**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.
- Charney, Jean-Paul, **İslâm Kültürü ve Toplumsal Ekonomik Değişim**, Çev. Adnan Bülent Baloğlu, Osman Bilen, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1997.
- Coşkun, Ali, **Sosyal Değişme ve Dinî Normlar**, Dem Yayınları, İstanbul, 2005.
- Çantay, Hasan Basri, **Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm**, Elif Ofset, İstanbul, 1992.
- Çelik, Celâleddin, **Kur'an'da Toplumsal Değişim**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996.
- Çelikkaya, Hasan, **Fonksiyonel Eğitim Sosyolojisi**, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 1998.
- Çiftçi, Orhan, **Toplumbilim**, Sonhaber Matbaacılık, Trabzon, 2001.
- Demircan, Adnan, **Kabile Topluluklarından Akide Topluluklarına**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2009.
- Demirci, Muhsin, **Nas-Olgü İlişkisi Bağlamında Kur'an'da Sosyal Gerçeklik**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2008.
- Dodurgalı, Abdurrahman, **Eğitim Sosyolojisi**, M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul, 1995.

- Doğan, İsmail, **Sosyoloji: Kuramlar ve Sorunlar**, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- Dönmezer, Sulhi, **Toplumbilim**, Beta Basım Yayım, İstanbul, 1994.
- Duman, M. Zeki, **Beyânu'l-Hak**, Fecr Yayınevi, Ankara, 2006.
- Duygulu, Ethem, "Yabancılaşma Olgusuna Yönelik Karşılaştırmalı Bir İnceleme", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı: 3, 1999.
- Düzenli, Yaşar, **Kur'an Işığında Evrensel Dengeler ve İnsan**, M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul, 2000.
- Efe, Adem, "Karizmatik bir Lider Olarak Hz. Peygamber ve Onun Gerçekleştirdiği Bazı Sosyal ve Kültürel Değişmeler", IV. Kutlu Doğum Sempozyumu (Tebliğler), 19-20 Nisan 2001, S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Isparta.
- Eliaçık, İhsan, **İslâm ve Sosyal Değişim**, Şafak Yayınları, İstanbul, 1993.
- Eren, Selim, "Toplumsal Norm Ahlak ve Din", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: XI/2, 2007.
- Ergil, Doğu, **Toplum ve İnsan**, Hayat Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Ergun, Doğan, **100 Soruda Sosyoloji El Kitabı**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1990.
- Ergün, Mustafa, **Eğitim ve Toplum**, Ocak Yayınları, Ankara, 1992.
- Erkal, Mustafa E., **Sosyoloji**, Der Yayınları, İstanbul, 1998.
- Erkal, Mustafa E., ve diğerleri, **Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü**, Der Yayınları, İstanbul, 1997.
- Erkal, Mustafa, **Sosyal Meselelerimiz ve Sosyal Değişme**, Mayaş Yayınları, Ankara, 1984.
- Esed, Muhammed, **Kur'an Mesajı**, Çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul, 1997.
- Fichter, Joseph, **Sosyoloji Nedir?** Çev. Nilgün Çelebi, Attila Kitabevi, Ankara, 1996
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed İbn Yakûb, **Besâiru Zevî't-Temyîz**, el-Mektebetü'l-İlmî, Beyrut, tsz.
- Gazalî, Muhammed, **Kur'an'ı Anlamada Yöntem**, Çev. Emrullah İşler, Sor? Yayıncılık, Ankara, 1993.
- Gazali, Muhammed, **Kur'an'ın Konulu Tefsiri**, Çev. Şahin Güven, Ekrem Demir, Ağaç Yayınları, İstanbul, 2005.
- Güçlü, Sevinç, "Din Kurumu", Kurumlara Sosyolojik Bakış, Editör, Sevinç Güçlü, Kitabevi, İstanbul, 2011.
- Günay, Ünver, "Toplumsal Değişme ve İslâmiyet", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı:1/1, 2001.
- Günay, Ünver, **Din Sosyolojisi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998.
- Güngör, Erol, **Değerler Psikolojisi**, Hollanda Türk Akademisyenler Birliği Vakfı Yayınları, Amsterdam, 1993..
- Güvenç, Bozkurt, **İnsan ve Kültür**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996.
- Güvenç, Bozkurt, **Sosyal Kültürel Değişme**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 2000.
- Halebî, Ahmed İbn Yusuf es-Semîn, **Umdetü'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz**, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1993.
- Halil, İmadüddîn, **İslâm'ın Tarih Yorumu**, Risâle Yayınları, İstanbul, 1988.
- Halil, İmadüddin, **İslâmî Düşüncenin Yeniden Oluşumu**, Çev. Hüseyin Varol, Risale Yayınları, İstanbul, 1986.
- Hançerlioğlu, Orhan, **Toplumbilim Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986.
- Haviland, William A., **Kültürel Antropoloji**, Çev. Hüsamettin İnaç, Seda Çiftçi, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2002.
- Hicâzî, Muhammed Mahmûd, **et-Tefsîru'l-Vâzih**, Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1991.

- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdulhak İbn Ğalib el-Endelûsî, **el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.
- İbn Kesîr, İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmail, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1997.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed İbn Mükrem, **Lîsânu'l-Arab**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1997.
- İçli, Gönül, **Sosyolojiye Giriş**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2002.
- İsfehânî, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn İbn Muhammed er-Râgıb, **el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, tsz.
- İşçi, Metin, **Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme**, Der Yayınları, İstanbul, 2000.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem, **Sosyal Değişmenin Psikolojik Boyutları**, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1972.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, **"Kur'an'da "Tağyîr" Olgusu, -Bireysel ve Toplumsal Değişme-**", EKEV Akademi Dergisi, sayı: 27, 2006.
- Kâsimî, Muhammed Cemâluddîn, **Tefsîru'l-Kâsimî**, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1994.
- Kehrer, Günter, **"Din Sosyolojisi"**, Çev. M. Emin Köktaş, Din Sosyolojisi, Derleyen: Yasin Aktay, M. Emin Köktaş, Vadi Yayınları, Ankara, 1998.
- Kılıç, Ahmet Faruk, **Ziya Gökalp'in Din Sosyolojisi**, Değişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- Kılıç, Sadık, **Yabancılaşma**, Rahmet Yayıncılık, İstanbul, tsz.
- Kirman, Mehmet Ali, **Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2004.
- Koenig, Samuel, **Sosyoloji**, Çev. S. Sucu, O. Aykaç, Ütopya Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2000.
- Kongar, Emre, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995.
- Korkmaz, Abdullah, **Değişme ve Farklılaşma**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2006.
- Kula, M. Naci, **Kimlik ve Din**, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2001.
- Kurt, Abdurrahman, **Din Sosyolojisi**, Dora Yayınları, Bursa, 2011.
- Kurtkan-Bilgiseven, Âmiran, **Genel Sosyoloji**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995.
- Kurtûbî, Ebû Abdullah Muhammed İbn Ahmed, **el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.
- Kutub, Muhammed, **İslâmî Açıdan Tarihe Bakışımız**, Çev. Talip Özdeş, Risale Yayınları, İstanbul, tsz.
- Kutub, Seyyid, **Fî Zılâli'l-Kur'ân**, Dâru'ş-Şurûk, Kahire, 1997.
- Le Bon, Gustave, **Kitleler Psikolojisi**, Çev. Belli değil, Hayat Yayınları, İstanbul, 1997.
- Lundberg, George A., ve diğerleri, **Sosyoloji**, Çev. Özer Ozankaya, Ülker Gürkan, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayını, Ankara, 1970.
- Mahallî, Celalüddin Muhammed İbn Ahmed, Celalüddin Abdurrahman İbn Ebî Bekr es-Suyûtî, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Dâru'l-Kalem, Kahire, 1966.
- Marshall, Gordon, **Sosyoloji Sözlüğü**, Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.;
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed İbn Muhammed İbn Mahmûd, **Te'vilâtu Ehli's-Sünne**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2004.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali İbn Muhammed İbn Habîb, **en-Nüket ve'l-Uyûn**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, tsz.
- Merâğî, Ahmed Mustafâ, **Tefsîru'l-Merâğî**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, **Tefhîmu'l-Kur'ân**, Çev. Muhammed Han Kayani ve diğerleri, İnsan Yayınları, İstanbul, 1989.
- Muslihiddin, Muhammed, **İslâm ve Sosyoloji**, Çev. Sami Şener, Akabe Yayınları, İstanbul, tsz.

- Mutahhari, Murtaza, **Tarih ve Toplum**, Çev. Cengiz Şişman, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1989.
- Nesefî, Abdullah İbn Ahmed, **Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl**, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1996.
- Okumuş, Ejder, **Kur'an'da Toplumsal Çöküş**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.
- Okumuş, Ejder, **Toplumsal Değişme ve Din**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003.
- Ozankaya, Özer, **Toplumbilim Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1980.
- Ozankaya, Özer, **Toplumbilime Giriş**, S Yayınları, Ankara, 1982.
- Özakpınar, Yılmaz, **Kültür Değişmeleri ve Batılılaşma Meselesi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2003.
- Özer, İnan, **"Toplumsal Değişme / Gelişme"**, Sosyolojiye Giriş, Editör: İhsan Sezal, Martı Kitap-Yayınevi, Ankara, 2003.
- Özkalp, Enver, **Sosyolojiye Giriş**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1995.
- Özler, İbrahim, **"Sosyolojik Açıdan Değişim ve Zihniyet Algulamaları"**, EKEV Akademi Dergisi, sayı: 34, 2008.
- Özsoy, Ömer, **Sünnetullah Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması**, Fecr Yayınevi, Ankara, 1994.
- Öztürk, Hüseyin, **Modern Eğitim Sosyolojisi**, Büyük Dağıtım-Yayınevi, İstanbul, 1974.
- Öztürk, Metin, Mustafa Kemal Coşkun, **Sosyoloji**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.
- Pazarbaşı, Erdoğan, **Kur'an ve Medeniyet**, Pınar Yayınları, İstanbul, 1996.
- Perşembe, Erkan, **"Toplumsal Değişme ve Din İlişkileri Üzerine"**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 5, 1991.
- Râzî, Fahreddîn, **et-Tefsîru'l-Kebîr**, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1997.
- Sa'dî, Abdurrahman İbn Nâsır, **Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân fî Tefsîri Kelâmi'l-Mennân**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1996.
- Sâbûnî, Muhammed Ali, **Safvetü't-Tefâsîr**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tsz.
- Sadr, Muhammed Bâkır, **Kur'an Okulu**, Çev. Mehmet Yolcu, Fecr Yayınları, Ankara, 1996.
- Sayın, Önal, **Sosyolojiye Giriş**, Üniversite Kitapları, İzmir, 1994.
- Sezen, Yümnî, **İslâm'ın Sosyolojik Yorumu**, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- Sezen, Yümnî, **Sosyoloji Açısından Din**, M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul, 1988.
- Sıddîkî, Maharuddîn, **Kur'an'da Tarih Kavramı**, Çev. Süleyman Kalkan, Pınar Yayınları, İstanbul, 1982.
- Şankîfî, Muhammed İbn Muhammed İbn el-Muhtâr, **Azvâu'l-Beyân fî İzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1995.
- Şener, Sami, **"Sosyal Değişmenin Dinî Hayata Etkisi"**, Sosyal Değişme ve Dini Hayat, Tartışmalı İlimi Toplantılar Dizisi, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005.
- Şener, Sami, **Sosyoloji**, İnkılâb Yayınları, İstanbul, 1998, s. 108, 110; Aydın Yaka, Sosyal Değişme, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2011.
- Şevkânî, Muhammed İbn Ali İbn Muhammed, **Fethu'l-Kadîr**, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1995.
- Şimşek, M. Sait, **Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2010.
- Temel, Ahmet Vefa, **Kur'an-ı Kerîm Açısından Taassubun Boyutları**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Tezcan, Mahmut, **Kültürel Antropoloji**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997.
- Tezcan, Mahmut, **Sosyal ve Kültürel Değişme**, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1984
- Tezcan, Mahmut, **Sosyolojiye Giriş**, Feryal Matbaası, Ankara, 1995.

- Thompson, Ian, **Odaktaki Sosyoloji Din Sosyolojisine Giriş**, Çev. Bekir Zakir Çoban, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- Tolan, Barlas, **Çağdaş Toplumun Bunalımı Anomi ve Yabancılaşma**, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1980.
- Tolan, Barlas, **Toplum Bilimlerine Giriş**, Adım Yayıncılık, Ankara, 1996.
- Toptaş, Mahmut, **Kur'an-ı Kerim Şifa Tefsiri**, Cantaş Yayınları, İstanbul, 1993.
- Turhan, Mümtaz, **Kültür Değişmeleri**, M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul, 1994.
- Türkdoğan, Orhan, **Değişme Kültür ve Sosyal Çözülme**, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- Ülken, Hilmi Ziya, **Sosyoloji Sözlüğü**, M.E.B., İstanbul, 19691.
- Weber, Max, **Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu**, Çev. Zeynep Gürata, Ayraç Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, **Hak Dini Kur'an Dili**, Eser Neşriyat, İstanbul, tsz.
- Yeniçeri, Özcan, **"Yabancılaşma"**, Türkiye Günlüğü, sayı: 25, 1993.
- Yıldırım, Ergün, **Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi**, Bilge Yayınları, İstanbul, 1999.
- Yolcu, Mehmet, **Kur'an'ın Zihniyeti Değiştirmesi**, Eylül Yayınları, İstanbul, 2003.
- Zemaşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Muhammed İbn Ömer, **el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizit-Tenzîl**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.
- Zuhaylî, Vehbe, **et-Tefsîru'l-Münîr**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1991.